

بررسی مضامین آموزه‌های اسلامی در کتیبه‌های معماری رواق‌های حرم اهل بیت (علیهم‌السلام) (مطالعه موردی: حرم امام رضا (علیه‌السلام) در دوران تیموری و صفوی)

دریافت: ۱۴۰۱/۵/۱۱ پذیرش: ۱۴۰۱/۶/۳۰

محبوبه زمانی^۱، امیر اکبری^۲، محمد دارینی^۳

چکیده

مرقد اهل بیت (علیهم‌السلام) در طول تاریخ به دلیل علاقه و ارادت مسلمانان، همواره مورد توجه ویژه بوده است. در این میان، حکومت تیموریان و صفویان، بر اساس گواهی مورخان از نظر عظمت و گستردگی حوزه نفوذ زیادی داشته و بناهای متعددی را در مرقد اهل بیت (علیهم‌السلام) بنا کرده‌اند. در دوران صفویان اقدامات فراوانی برای ساخت، بازسازی و گسترش مرقد اهل بیت (علیهم‌السلام) در ایران و عراق صورت گرفت و آنان بناهای ارزشمندی را از خود برجای گذاشتند. معماری مجموعه مرقد اهل بیت (علیهم‌السلام) فضاهای گوناگونی را در بر گرفته که در این بین فضای رواق جایگاه ویژه‌ای داشته است. به همین دلیل، حکومت تیموریان و صفویان رواق‌های متعددی را در مرقد اهل بیت (علیهم‌السلام) بنا کرده‌اند. همان گونه که معماری این دوران از مفاهیم اسلامی سرچشمه گرفته است، فرض بر آن است که کتیبه‌های آن نیز به‌منزله برترین نوع تزئینات، از آموزه‌های اسلامی نشئت گرفته باشد. هدف این پژوهش، شناسایی تأثیر آموزه‌های اسلامی در شکل‌گیری کتیبه‌های رواق مرقد اهل بیت (علیهم‌السلام) و در پی پاسخگویی به نحوه تأثیر آموزه‌های اسلامی در شکل‌گیری تزئینات کتیبه‌های معماری رواق اهل بیت (علیهم‌السلام) و همچنین بازخوانی مضامین آن‌هاست. به دلیل دسترسی مناسب به مرقد امام رضا (علیه‌السلام) در این پژوهش به روش توصیفی تحلیلی و تاریخی سه رواق دارالحفاظ و دارالسلام از دوران تیموری و رواق دارالفیض از دوران صفوی به‌عنوان نمونه پژوهشی، بررسی و تحلیل شده تا آموزه‌های اسلامی کتیبه‌ها روشن شود.

کلیدواژه‌ها: مضامین اسلامی، کتیبه، معماری، رواق، حرم امام رضا (علیه‌السلام).

۱. دانشجوی دکترای گروه هنر و معماری، واحد مشهد، دانشگاه آزاد اسلامی، مشهد، ایران: M_Zamani@mshdiau.ac.ir
۲. استادیار گروه تاریخ، واحد بجنورد، دانشگاه آزاد اسلامی، بجنورد، ایران (نویسنده مسئول): Amirakbari84@yahoo.com
۳. مربی گروه معارف اسلامی، واحد مشهد، دانشگاه آزاد اسلامی، مشهد، ایران: M.Darini123@gmail.com

۱. مقدمه

تزیینات در هنر و معماری اسلامی در بناهای مذهبی و فضاهای قدسی، ابزار یا بیانی تصویری برای شرافت بخشیدن به ماده است تا به افق‌های برتر اعتلا یابد و دارای ابعاد معنوی و الوهی شود (آوینی، ۱۳۷۴: ۷۲). هنرمند مسلمان با تأسی از مبانی اعتقادی، اسلامی و با کمک تزیینات معماری فضایی معنوی ایجاد می‌کند. این تزیینات علاوه بر دارا بودن ارزش صوری، بیانگر راز و رمزهای فرهنگی و دینی نهفته در خود نیز است (بورکهارت، ۱۳۸۶: ۶۲). یکی از مهم‌ترین تزیینات در معماری اسلامی که ریشه در آموزه‌های اسلامی دارد، کتیبه‌نگاری است. این هنر علاوه بر بُعد زیبایی‌شناسی، بعد مفهومی نیز دارد که در آن مضامین اسلامی نهفته است.

یکی از جلوه‌های تزیینات کتیبه‌نگاری در بناهای مذهبی است. از آنجا که مسلمانان همواره ارادت خاصی به اهل بیت (علیهم‌السلام) داشته‌اند، سعی کرده‌اند، مرقد اهل بیت (علیهم‌السلام) را به بهترین نحو بسازند و تزیین کنند. از همین رو، با شکوه‌ترین تزیینات کتیبه‌نگاری را می‌توان در مرقد اهل بیت (علیه‌السلام) پیدا کرد. بناهای مرقد اهل بیت، به‌خصوص مرقد مطهر امام رضا (علیه‌السلام) منبعی ارزشمند از معماری اسلامی و تزیینات ارزشمندی چون کتیبه‌هاست که می‌توان با مطالعه آن‌ها، رمز و رازهای مبانی اسلامی نهفته را به ظهور رساند. در معماری مرقد امام رضا (علیه‌السلام) رواق، جایگاه مهمی داشته و سابقه ساخت برخی از آن‌ها به قدیمی‌ترین دوران می‌رسد، به‌طوری که جزو نخستین فضاهای اطراف مرقد بوده است. رواق به‌عنوان مکان حضور زائران برای تشریف به حرم، فضایی معنوی بوده و مفاهیمی ارزشمند را در معماری و تزیینات کتیبه‌ها جای داده است. کتیبه‌های رواق‌های حرم امام رضا (علیه‌السلام)، دارای گونه‌های مختلفی همچون قرآنی، حدیثی، دعایی، تاریخی و ادبی است که هر یک از آن‌ها مفاهیم ارزشمندی را ارائه می‌کند. از این رو، مطالعه ما به اهمیت جایگاه رواق‌ها در مرقد امام رضا (علیه‌السلام) و کتیبه‌های آن به منزله والاترین نوع تزیینات، اهمیت فراوان داده و آن‌ها را برای نمونه پژوهشی خود برگزیده است.

حکومت تیموریان و صفویان در تاریخ تأثیرگذاری فراوانی بر ساخت، گسترش و بازسازی

مرقد اهل بیت (علیهم‌السلام) و به خصوص رواق‌های حرم داشته‌اند. تیموریان دوستدار پرشور معماری و نوشته‌های تاریخی و حامی مذهب بودند. تیمور سنی مذهب بود و به اهل بیت پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) توجه خاصی داشت و از ساخت عمارت برای آنان پشتیبانی می‌کرد (تاکستن و همکاران، ۱۳۸۴: ۲۸). در دوران تیموری با وجود معماری ساده‌تر، اما طرح‌های تزئینی بیشتر شد (هیلن‌برند، ۱۳۸۷: ۷۶). در این دوران از کتیبه‌نگاری برای تزئین به‌وفور استفاده می‌کردند. مضامین آن‌ها آیه‌های قرآنی، احادیث نبوی، اسماء‌الله و نام ائمه معصومین (علیهم‌السلام) است (مکی‌نژاد، ۱۳۸۸: ۳۴). همچنین برنامه‌های فرهنگی و علایق حاکمان تیموری نشانگر وجود ارتباط مستقیم بین هنر و عقیده آن زمان بوده است. آن‌ها از مضامین اسلامی در تزئینات بنا حمایت می‌کردند. ظهور سلسله صفویان (۹۰۵-۱۱۴۸ ق) به دنبال غلبه یافتن بر طایفه قراقویونلوها و آق‌قویونلوها در ایران بود. صفویان موفق به یکپارچه کردن ایران تحت یک سیاست و سلسله واحد شدند. این واقعه تاریخی، باعث ایجاد تحول بزرگ سیاسی مذهبی در ایران شد و آن رسمی شدن مذهب شیعه بود (شایسته‌فر، ۱۳۷۹: ۲۶). معماری دوران صفوی، اوج شکوه تاریخی معماری اسلامی محسوب می‌شود و ارزشمندترین بناهای تاریخی در این دوران ساخته شده‌اند. حکومت تیموریان و صفویان به دلیل علاقه فراوان به اهل بیت (علیهم‌السلام) اقدامات زیادی برای مرقد آنان انجام داده‌اند. خدمات آنان خارج از مرز و بوم ایران به عراق نیز رسیده است.

۱-۱. اهداف تحقیق

این پژوهش با هدف شناسایی جایگاه رواق در مرقد امام رضا (علیه‌السلام) و بررسی محتوای مضامین اسلامی در کتیبه‌نگاری‌های رواق‌های دوران تیموری و صفوی حرم مطهر است. در روند پژوهش ابتدا به بررسی رواق در مرقد اهل بیت (علیهم‌السلام) و خدمات حکومت تیموریان و صفویان در آن‌ها پرداخته شده است. سپس به صورت اختصاصی معرفی رواق‌های دوران تیموری و صفوی مرقد امام رضا (علیه‌السلام) بررسی و در نهایت محتوای مضامین اسلامی کتیبه‌های آن‌ها مطرح شده است.

۱-۲. سؤالات تحقیق

با توجه به اهمیت مبانی اسلامی در تمامی ابعاد زندگی مسلمانان، سؤال تحقیق این است که محتوای مضامین اسلامی در تزیینات کتیبه‌های معماری رواق‌های مرقد امام رضا (علیه‌السلام) چیست؟ این مضامین با چه آموزه‌های اسلامی درآمیخته است؟

۱-۳. روش تحقیق

روش پژوهش به شیوه تحلیلی توصیفی و تاریخی است. در تجزیه و تحلیل اطلاعات به دست آمده از روش استدلال منطقی استفاده شده و جمع‌آوری اطلاعات از طریق اسناد تاریخی، کتب و مقالات کتابخانه‌ای بوده است. همچنین برای بررسی و ارزیابی و برداشت کتیبه‌های تاریخی، نگارندگان در مکان مد نظر حضور یافتند. در وهله نخست به بررسی مضامین اسلامی و مبانی اعتقادی در دوران مورد بررسی پرداخته شده و سپس اقدامات حکومت‌های تیموریان و صفویان در مرقد اهل بیت (علیهم‌السلام) مطرح شده است. در ادامه، معماری و تزیینات در آن دوران معرفی و سپس نمونه‌های موردی رواق از مرقد امام رضا (علیه‌السلام) که بازدید و برداشت میدانی نیز شده، تحلیل می‌شود.

۱-۴. پیشینه تحقیق

درباره حرم مطهر امام رضا (علیه‌السلام)، کتاب‌های ارزشمندی به چاپ رسیده است. نعمتی (۱۳۹۱)، در کتاب «هنر در حرم مروری بر هنرهای به کار رفته در حرم رضوی» هنرهای به کار رفته در حرم را به صورت اجمالی بررسی کرده است. همچنین عالم‌زاده (۱۳۹۰) در کتاب «دانشنامه رضوی» بارگاه امام رضا (علیه‌السلام) را از منظر هنری و معماری بررسی کرده است. علاوه بر این عطاردی (۱۳۹۱) در کتاب «تاریخ آستان قدس رضوی» ایوان‌ها، صفه‌ها، محراب‌ها، بست‌ها، درب‌ها و رواق‌های اطراف مضجع شریف را معرفی کرده است. کتاب‌های ارزشمند دیگری مانند کتاب «تاریخ آستان قدس» به نگارش مؤتمن (۱۳۵۵) کتاب «شمس الشموس» به نگارش کاویانیان (۱۳۵۵) و کتاب «مطلع الشمس» به نگارش اعتمادالسلطنه (۱۳۶۲) به چاپ رسیده‌اند که بناهای معماری حرم مطهر را بررسی کرده‌اند.

تاکنون مطالعاتی در باب فضاهای وابسته به مرقد اهل بیت (علیهم‌السلام) در دوران تیموری و صفوی صورت گرفته است. فغفوری و بلخاری (۱۳۹۴) در مقاله «بررسی تطبیقی مضمون کتیبه‌های مسجد گوهرشاد و مبانی اعتقادی شیعه در دوره تیموری و صفوی» کتیبه‌های مسجد گوهرشاد را مطالعه کرده‌اند. حسینی (۱۳۸۸) در مقاله «مقایسه ویژگی‌های هنر کتیبه‌نگاری عصر صفوی در دو مجموعه شاخص شیعی ایران (حرم مطهر امام رضا (علیه‌السلام) و بقعه شیخ صفی الدین اردبیلی)» به صورت تطبیقی و مقایسه‌ای به مطالعه کتیبه‌های آن پرداخته است. شایسته‌فر (۱۳۸۹) در مقاله «بررسی تزیینات و کتیبه‌های قرآنی دو مجموعه گوهرشاد هرات و مشهد» به بررسی کتیبه‌های دو مسجد مراکز فرهنگی تیموریان از جهت موضوعی و مفهومی پرداخته است. شایسته‌فر (۱۳۸۰) در مقاله «جایگاه قرآن، حدیث و ادعیه در کتیبه‌های اسلامی» به صورت کلی مفاهیم قرآنی در کتیبه‌ها را بررسی کرده است. صحراگرد (۱۳۹۲) در کتاب «شاهکارهای هنری در آستان قدس رضوی؛ کتیبه‌های مسجد گوهرشاد» به دسته‌بندی و تحلیل ساختاری و هنری کتیبه‌های مسجد گوهرشاد، از زمان ساخت تاکنون پرداخته است. درباره رواق‌های حرم اهل بیت (علیهم‌السلام) پژوهش‌های بسیار اندکی صورت گرفته است. همچنین خلأ پژوهش درباره کتیبه‌های رواق‌های اهل بیت (علیهم‌السلام) مشهود است. از این‌رو، پژوهش ما بر کتیبه‌های رواق‌های اهل بیت (علیهم‌السلام) در دوران تیموری و صفوی تمرکز دارد.

۲. مبانی نظری

اعتقادات سلاطین تیموری به مسائل دینی و ترویج احکام بزرگداشت شعائر دینی به تبع تزوئات تیموری بود و بر این اساس هیچ مذهبی از مذاهب مورد قبول مسلمانان، بر مذهبی دیگر برتری نداشت. تیموریان حنفی مذهب بودند، ولی معتقدان به دیگر مذاهب و شیعیان را مجبور به پیروی از این مذهب نمی‌کردند و احترام به ائمه دوازده امامی در این دوره بسیار رایج بود. در هر حال، شاهرخ و جانشینانش زیارت امام رضا (علیه‌السلام) را از فرایض خود می‌دانستند و به دیگر ائمه نیز احترام زیادی می‌گذاشتند؛ تا آنجا که تصور اعتقاد سلاطین به تشیع می‌رفت (سمرقندی، ۱۳۵۳: ۱۳۹۱). در کنار مذهب رسمی این دوره، عناصر اعتقادی شیعه چون حب اهل بیت (علیهم‌السلام) و اعتقاد به ایشان از جایگاه والایی

در میان آثار و افکار علما و مردم ایران برخوردار بود که نمونه آشکار آن را در آثار جامی و فضل‌الله بن روزبهان می‌توان یافت (مستوفی، ۱۳۸۱: ۱۹۷). حاکمان قرن نهم هجری ایران کمتر درگیر تعصبات مذهبی بودند و این زمینه مناسبی برای ترویج تشیع و شیعه دوازده امامی بود. به همین دلیل از این فرصت برای نشر عقاید و اظهار آزادانه اعتقادات خویش بهره بردند. این دوران باعث همسویی تصوف با تشیع و تشکیل نهضت شیعی صفوی شد. در اواخر این دوران تشیع به سوی نیرومندی و تسنن به ضعف می‌گرایید و زمینه‌های فراگیری مذهب تشیع در کشور به خوبی فراهم و سال ۹۰۷ قمری مذهب شیعه اثناعشری به دست شاه اسماعیل صفوی، به‌عنوان دین رسمی کشور شناخته شد (سیوری و همکاران، ۱۳۸۰: ۲۶).

در دوران صفوی مذهب دوازده امامی به‌عنوان مذهب رسمی اعلام شد و از آن پس، هر یک از شاهان صفوی در گسترش و تقویت آن، به تلاش‌های فراگیری روی آوردند. کارکرد دینی و مذهبی، مهم‌ترین وظایف دولت صفوی را تشکیل می‌داد. آنان جدا از تکاپوی جدی در حمایت از قوانین شریعت و برقراری مناسبات نزدیک با عالمان دین، ترویج آیین‌ها و شعایر مذهبی را بخش دیگری از وظایف دینی خود قرار دادند (اشراقی و علوی، ۱۳۹۳: ۲۶۱). دوره صفویه را می‌توان دوران طلایی معماری شیعی دانست. از آنجا که حکام و پادشاهان این دوره برای ترویج و تبلیغ بیشتر مذهب تشیع، دستور ساخت بناهای مذهبی بزرگ‌تری را در مملکت صادر کردند و معماران شیعه مذهب، با حکمت خویش، مبانی عرفانی و آسمانی تشیع را دریافت کردند و الهامات و اعتقادات الهی را برای تغییر و قدسی کردن فضای مذهبی به کار بردند (انصاری و همکاران، ۱۳۸۷: ۱۴۷). با توجه به تشکیل حکومت مقتدر و رسمی ساختن مذهب شیعه در دوران صفوی بعد از ۹ قرن تلاش شیعیان، می‌توان این دوران را مهم‌ترین فصل تاریخ اسلامی ایران دانست. آموزه‌های اسلامی شیعه در تمامی حوزه‌های زندگی همچون سیاست، فرهنگ، تبادلات و به‌خصوص هنر و معماری تأثیر فراوان گذاشت. معماری در این دوران برگرفته از آموزه‌های اسلامی همچون وحدت، توحید، ذکر و تذکر، تزکیه نفس و بسیاری از مبانی اعتقادی شیعی است. تزیینات نیز به پیروی از معماری، مفاهیم اسلامی را در قالب نقش بیان کرده است تا عالم مادی را به زمینه‌ای برای درک عالم معنوی تبدیل کند.

۲-۱. مرقد اهل بیت (علیهم‌السلام) در دوران تیموری و صفوی

حکومت تیموریان و صفویان توجه ویژه‌ای به مرقد اهل بیت (علیهم‌السلام) داشته و خدمات ارزشمندی در این زمینه انجام داده‌اند که نشانگر علاقه آن‌ها به اهل بیت (علیهم‌السلام) است. در ادامه، اقدامات آنان در مرقد اهل بیت (علیهم‌السلام) مطرح شده است.

مرقد اهل بیت (علیهم‌السلام) در عراق: دوران تیموری در ایران باعث شکوفایی بسیاری در زمینه معماری آرامگاهی و مذهبی شده است، اما اقدامات حکومت تیموری به پهنه سلطنت خود محدود بود و تأثیر چندانی در ساخت و گسترش مرقد اهل بیت (علیهم‌السلام) در خارج از ایران و عراق نداشته است. صفویان نه تنها در سرزمین ایران به ساخت، توسعه و بازسازی بناهای مذهبی، آرامگاه‌های اهل بیت (علیهم‌السلام) به خصوص حضرت رضا (علیه‌السلام) پرداختند، بلکه در سرزمین عراق نیز فعالیت‌های هنری برای توسعه، تعمیر و تزیین بناهای مرقد امامان شیعه به انجام رساندند (بهرام‌نژاد، ۱۳۹۷: ۳۸۷). در دوران تیموری در شهر مشهد به دلیل وجود مرقد مطهر امام رضا (علیه‌السلام) اقدامات و آبادانی فراوانی صورت گرفت و شاهدگان و امرای تیموری درگسترش این شهر کوشیدند (شیخی، ۱۳۹۸: ۹۶).

دولت صفوی از آغاز تأسیس، با رسمی کردن تشیع در ایران، آن را پشتوانه‌ای برای حمایت از خود قرار داد و با روش‌های مختلف توسل و تمسک مذهبی کوشید خود را بیش از پیش مطرح و قلوب شیعیان را به صفویه جلب کند؛ بنابراین، با مهم شمردن زیارت قبور اهل بیت (علیهم‌السلام) در ایران و عراق عرب توسعه و آبادانی این اماکن مقدس شیعی، در رأس برنامه‌های مذهبی، فرهنگی و سیاسی، اجتماعی دولت صفوی قرار گرفت (لانگریک، ۱۳۷۸: ۶۰). در نظر شاهان صفوی و در رأس همه آنان، شاه عباس اول عراق و عتبات عالیات، آرامگاه ائمه اطهار (علیهم‌السلام) بود که به سان کعبه‌ای دیگر، آمال همه شیعیان جهان و عاملی مهم در گسترش مذهب و فرهنگ تشیع، قلمداد می‌شد و همانند پشتیبانی محکم، برای شاه بزرگ صفوی محسوب می‌شد و این دولت از آغاز تأسیس، به آن توجه خاصی داشت. شاه عباس، فقط هنگام ضعف و ناتوانی‌اش پذیرفت تا آن مناطق را به دشمن کینه‌توز خود واگذار سازد و موقت او را آرام کند، اما سرانجام در آخرین سال‌های حکومت، موفق

به باز پس گیری آن شد. زمانی که شاه عباس، مظفرانه قدم به خاک عراق نهاد، مشاهد مشرفه در عراق با توسعه و آبادانی فزاینده‌ای مواجه شد. در این زمان، حرم مقدس حضرت علی (علیه‌السلام) در نجف اشرف در جایگاه اول قرار داشت. در واقع، بنای اصلی نجف، در این دوران گذاشته شد (سعاد ماهر، ۱۳۸۸: ۱۵۳). شیخ بهایی، وظیفه طراحی و نظارت بر بنای این آستانه مطهر را بر عهده یافت. او طرح بسیار جامع و باشکوهی را ایجاد کرد. گنبد بسیار رفیعی برای حرم بنا شد و اطرافش را رواقی به عرض ۱۲ زراع که گرداگرد آن رواق، حجرات ساختند و درهای بسیار نفیس از هنر خاتم کاری بر آن‌ها نصب کردند. قبه حرم با کاشی‌های زمردی منقش آراسته شد و داخل آن با بهترین کاشی‌های اصفهان و سنگ‌های مرمر، تزیین شد. در چوبی قدیمی حرم را برداشتند و دری از نقره به جای آن قرار دادند. وضوخانه، کاروان‌سرا، دارالشفاء و مطبخ نیز برای اقامت و آسایش زائران دور و نزدیک ساخته شد (آقاسید، ۱۳۷۹: ۶۰-۶۱). همچنین به دستور شاه عباس ضریح‌های فولادی با شکوهی ساخته شد که روی هر شش صندوق قدیمی در سامراء، کاظمین، کربلا و نجف قرار گرفت و در همه این اماکن مقدس، در حد توان ساخت و سازهایی انجام داد. شاه دستور به تعمیر کاشی کاری حرم امام حسین (علیه‌السلام) را نیز داد و ویرانی و آسیب‌های حرم کاظمین را بر طرف کرد (آل طعمه، ۱۳۸۹: ۱۵۹).

پس از مرگ شاه عباس اول در سال ۱۰۳۸ قمری نواده اش شاه صفی جانشین او شد. او حرم کاظمین (علیه‌السلام) را که بر اثر طغیان رودخانه دجله در سال ۱۰۴۲ قمری خراب شده بود، تعمیر کرد (آل یاسین، ۱۳۷۱: ۸۰). همچنین در شهر سامرا و عتبه مقدس عسکریین (علیه‌السلام)، دستور به بازسازی و نظارت بر امور حرم را داد (اسکندریک، ۱۳۷۱: ۸۱). شاه صفی، حرم مطهر امیرالمؤمنین (علیه‌السلام) را که در جنگ‌های مداوم و آتش توپخانه دشمن ویران شده بود، از نو بنا کرد. به دستور او و میرزا تقی خان مازندرانی، اعتمادالدوله شاه، مأمور رفع مشکل کم‌آبی این شهر شیعه‌نشین شد (همان: ۹۴).

هم‌زمان با ورود شاه اسماعیل به عراق، در سال ۱۵۰۸ قمری اقدامات عمرانی و تلاش برای بازسازی و توسعه عتبات آغاز شد. او «جهت هر یک از آن شش عتبه کعبه مرتبه نقاره و راتبه مقرر ساخت و فرمود که نجاران هنرمند و مهندسان خاتم‌بند از اطراف ممالک

محروسه در بغداد جمع آمده، شش صندوق منقش به نقوش اسلامی و ختایی در غایت تکلف و زیبایی ترتیب دهند و صنادیق قدیم را از آن مرقد عطریاش برداشته صندوق‌های مجدد را به جایش نهند» (خواندمیر، ۱۳۳۳: ۴۹۶). در آستانه هر یک از ائمه (علیهم‌السلام)، نقاره‌خانه‌هایی ساختند که در آن‌ها همچون دربار سلاطین، هر روز صبح و عصر به انجام مراسم می‌پرداختند. همچنین برای آبادانی شهر نجف و حتی رساندن آب به حرم مطهر امیرالمؤمنین (علیه‌السلام) تلاش بسیار شد (عمادزاده، ۱۳۸۴: ۱۱۸). شاه اسماعیل دستور داد تا نهر آبی را از رودخانه فرات به نجف حفر کنند و به این جهت، قاضی جهان از معماران و مهندسان بزرگ آن زمان را برای این امر مهم، مأمور ساخت. قاضی جهان موفق شد تا آب را از رودخانه فرات به چهار فرسخی نجف برساند (علی عبدی بیک شیرازی، ۱۳۶۹: ۲۱۱-۲۱۳).

«آستانه کاظمین (علیه‌السلام) که بر اثر طغیان رودخانه دجله و غفلت‌های زمان گذشته و قرار داشتن در کانون منازعات فرقه‌ای ویران شده بود، مورد توجه خاص شاه اسماعیل قرار گرفت و از بنیاد خراب گردید و عمارت از پیش طراحی شده و زیبایی از نوبر آن ساخته شد» (آل یاسین، ۱۳۷۱: ۱۰۸-۱۰۹). این بازسازی جدید، تمامی حرم را در بر می‌گرفت. همچنین صحن توسعه یافت و با مرمر، سنگ فرش شد. صندوق‌های چوبی قدیمی را برداشته و جای آن، صندوق‌های خاتم‌کاری زیبا قرار گرفت. حرم با بنای دو گلدسته و بهترین کاشی‌ها تزئین شد. کاروان‌سرای درون صحن با انتقال به بیرون، در پشت آن ساخته شد. حرم را با فرش‌ها و چلچراغ‌ها زیبا نمودند و برای آن خادم و مؤذن و نگهبان تعیین گردید. بر کتیبه‌ای در قسمت بیرونی دیوار رواق شرقی، روبه‌روی صحن مطهر چنین نوشته شد: «امر کرد به ایجاد این بنای شریف» (کاظمی دلیگانی، ۱۳۸۶).

به دستور شاه طهماسب صفوی، «مناره العبد» یا «مناره مرجان» که بلندترین و باشکوه‌ترین مناره در تمام اعتبار مقدس عراق به شمار می‌آمد، تعمیر و تزئین شد (کلیددار، ۱۳۷۷: ۱۷۸). همچنین شاه طهماسب در جهت بهبود شرایط اقتصادی شیعیان کربلا و آسایش حال زائران، دستور حفر نهری را از رودخانه فرات به سوی شهر کربلا داد که به «طهماسبیه» معروف شد (۱۰). اقدامات عمرانی او آستانه حضرت ابوالفضل (علیه‌السلام) را نیز شامل

می‌شد که آن با زیباترین و نفیس‌ترین کاشی‌ها و فرش‌های ایرانی تزیین شد (کلیددار، ۱۳۶۷: ۳۴).

در اواخر عصر صفوی واقعه آتش‌سوزی در عتبه مطهر عسکریین (علیهم‌السلام) در سال ۱۱۰۶ هجری قمری رخ داد که باعث ویرانی این مکان مقدس شد. هنگامی که سلطان حسین (۱۰۷۷-۱۱۳۵ ق) آخرین پادشاه صفوی، از این خبر آگاه شد، تعدادی از علما را برای نوحه‌خوانی به سامرا فرستاد و برای بازسازی و تعمیر این آستانه از دولت عثمانی اجازه گرفت. حرم و رواق را دوباره سنگ‌فرش کرد و ضریح و چهار صندوق برای حرم ساختند که دو صندوق، برای قبور دو امام دهم و یازدهم شیعیان، یعنی امام علی النقی (علیه‌السلام) و امام حسن عسکری (علیه‌السلام) و دو تنای دیگر برای قبر نرجس خاتون، مادر امام زمان (علیه‌السلام) و حکیمه خاتون، دختر امام جواد (علیه‌السلام) بود و ضریحی از فولاد، روی صندوق‌ها قرار گرفت و این عتبه مطهره تا حد امکان بازسازی شد (دایره‌المعارف تشیع، ۱۳۶۹: ۹۳). نخستین شاهان عصر صفوی و به تبع آن، دیگر شاهان این عصر کوشش فراوانی در راه بازسازی و توسعه عتبات کرده‌اند. این موضوع بیانگر علاقه و ارادت خاص آن‌ها به ائمه اطهار (علیهم‌السلام) دارد.

مرقد اهل بیت (علیهم‌السلام) در ایران: حکومت صفویان در ساخت، بازسازی و گسترش حرم رضوی نیز تلاش‌های ارزشمندی کرده و بناهای گران‌قدری را در حرم رضوی بر جای گذاشته‌اند. از این‌رو، خدمات و اقدامات حکومت صفویان و ارادت آن‌ها به اهل بیت (علیهم‌السلام) به‌خصوص حرم مطهر رضوی را که آن را پایتخت مذهبی اعلام کرده بودند، نمی‌توان نادیده گرفت.

از زمان حکومت شاه‌رخ به بعد با توجه خاصی که تیموریان به مشهد مبذول داشتند، به رشد و ترقی بسیاری رسید و مبدل به یک قطب زیارتی در خراسان گشت (شامی، ۱۹۵۶: ۸۷-۸۶). مشهد در این دوران به لحاظ معماری به اوج خود رسید (زنده‌دل، ۱۳۷۷: ۲۲۰). در مرقد امام رضا (علیه‌السلام) اقدامات مختلفی همچون دستور ساخت رواق دارالحفاظ، دارالسیاده و دارالسلام را دادند که هر سه نیز به دستور گوهرشاد، همسر شاه‌رخ میرزا ساخته شده بود (قصابیان، ۱۳۸۴: ۳۲). یکی دیگر از اقدامات مهم حکومت تیموریان ساخت مسجد

گوهرشاد بوده است (مقری، ۱۳۵۹: ۸) که طبق متن کتیبه مسجد، گوهرشاد هزینه ساخت مسجد را از اموال خود تقبل کرده است (مشکوتی، ۱۳۴۳: ۳۵۰). در این میان، بایسنقر بن شاهرخ نیز یک جلد قرآن به خط خود به حرم تقدیم کرده است (خانیکوف، ۱۳۷۵: ۱۱۲).

دیگر اقدامات حکومت تیموریان ساخت مدرسه دو در و پریراد (خزایی، ۱۳۸۸: ۶۲-۶۹) و همچنین مدرسه بالاسر بود که محل دقیق آن میان صحن عتیق و بازار بزرگ یا رنجبر و مدرسه پریراد بوده است (سیدی، ۱۳۸۲: ۱۶۶). همچنین صحن عتیق در اواخر دوران تیموری ساخته شده و گسترش آن نیز در دوران صفوی ادامه داشته است (افشار آراء، ۱۳۸۲: ۳۱۶). این صحن پشت سر حضرت واقع شده و نصف آن که در سمت گنبد طلای نادری است از بناهای امیرعلی شیر، وزیر شاه سلطان حسین بایقرا و نصف دیگر از بناهای شاه عباس است (صنیع‌الدوله، ۱۳۶۲: ۱۲۹). هنگامی شاه عباس صفوی برای زیارت حرم مطهر مشرف می‌شود، با کوچک یافتن فضای صحن اقدام به گسترش آن کرده و به قرینه نیمه جنوبی (بنای امیرعلی شیر)، نیمه شمالی و دو ایوان شرقی و غربی را احداث می‌کند (اسکندریگ، ۱۳۱۷: ۵۸۴).

پس از تیموریان، با تشکیل حکومت صفویان و گسترش مذهب شیعه، مرقد اهل بیت (علیهم‌السلام) در ایران نیز مورد توجه بسیار زیاد حاکمان وقت قرار گرفت. در مرقد امام رضا (علیه‌السلام) نیز بناهای بسیاری در این دوران ساخته شده است که از نظر معماری جزو ارزشمندترین بناهای حرم رضوی است.

نخستین ضریح منور با جواهرات تزیین شده توسط شاه اسماعیل اول و پس از آن ضریح طلا توسط شاه طهماسب تهیه شد (نوابی، ۱۳۴۷: ۷۳). همچنین نخستین بار گنبد توسط شاه طهماسب اول طلاکاری شد (امینی‌هروی، ۱۳۸۳: ۳۴۷). از دیگر اقدامات شاهان صفوی، ساخت رواق‌های توحیدخانه، الله‌وردی‌خان و حاتم‌خانی است. رواق توحیدخانه از رواق‌های شمالی مضجع شریف حضرت رضا (علیه‌السلام) است. این رواق از آثار مرحوم ملامحسن فیض است که برخی عقیده دارند وی در آنجا تدریس می‌کرده است (عطاردی، ۱۳۷۱،

ج ۱: ۲۰۱). همچنین شاه طهماسب صفوی، در سال ایوان امیرعلی شیر (ایوان جنوبی صحن عتیق) و گل دسته کنار گنبد را طلاکاری کرد (ظریفیان، ۱۳۸۷: ۱۰). علاوه بر این، در پی تخریبی که بعد از زلزله سال ۱۳۸۴ قمری در حرم اتفاق افتاد، شاه سلیمان اقدام به مرمت مدارس عهد تیموریان و ترمیم سقف رواق دارالسیاده و ترمیم تذهیب مجدد گنبد کرد (عالمزاده، ۱۳۹۰: ۱۱۹). حکومت صفویان دو مدرسه میرزا جعفر و خیرات خان را نیز در این دوران ساختند (پسندیده و واعظزاده خراسانی، ۱۳۸۵: ۱۳۹-۱۵۰).

۲-۲. معماری و تزیینات دوران تیموری و صفوی

معماری و تزیینات در ادوار مختلف تغییر می‌کرده و یکی از ابعاد معماری چشمگیر و دیگر ابعاد آن دستخوش افول قرار می‌گرفته است. دوران تیموری، نوآوری‌هایی در معماری و تزیینات داشته و به تزیینات توجه ویژه شده است. برخی از ویژگی‌های تزیینات از دوران قبل یعنی ایلخانیان گرفته شده و در برخی موارد نوآوری‌هایی داشته است. تلاش‌های تیموریان به دوران صفوی انتقال یافته و این دوران شاهد اوج و شکوه معماری و تزیینات هستیم. در ادامه ویژگی‌های معماری و تزیینات هر دو دوره بررسی شده است.

دوران تیموری: در دوران تیموری، معماری با عنوان سبک آذری از نظر عظمت و شکوه و غنای تزیینات به اوج خود رسیده بود. به‌ویژه با سلطنت شاهرخ، دستاوردهای فرهنگی و هنری در این دوره آغاز شد و بهره‌گیری از شاهزادگان تیموری در حکومت ایالات مختلف، الگوی جدیدی از بالندگی و تحول هنری را پدید آورد (اسکیرس و همکاران، ۱۳۸۶: ۳۷). دوره تیموری عصر شکوفایی انواع هنرها در حوزه معماری و هنر است که طی آن از یک سو پیشرفت‌ها و ابداعات دوره‌های قبل تکامل یافت و از سوی دیگر زمینه‌ای مطلوب برای پیشرفت هنر و معماری عصر صفویان مهیا شد. مهم‌ترین مساعدت تیموریان در عالم هنر متعلق به تزیینات معماری و مصورسازی نگاره‌هایی بود که تا پیش از آن هرگز به اهمیت و برجستگی این چینی دست نیافته بودند (شراتو و گروبه، ۱۳۹۱: ۴۲). از این رو، معماری دوران تیموری از منظر هنر، کاربرد رنگ، فن و تنوع حیرت‌آور در اوج خود بوده است (پل‌مانزو، ۱۳۸۰: ۲۶). یکی از برجسته‌ترین هنرهای این دوران، تزیینات واسبته به

بناهاست. تزیینات در این دوران در بناهای مختلف حضور دارد و جزء جدایی‌ناپذیر معماری شده است.

در معماری دوران تیموری، تزیینات نقش مهمی در افزایش کیفیت بنا ایفا می‌کرده است (ویلبر و گلمبرک، ۱۳۷۴: ۲۸۶). در این دوران، شناخت مناسب هنرمندان در استفاده مناسب از تزیینات راهی را گشود تا هنرمندان عصر صفوی به‌طور تحسین‌برانگیزی از این هنر بهره ببرند و آن را به اوج کمال خود برسانند. از این‌رو، مهم‌ترین تأثیر معماری تیموریان در تزیینات ساختمان‌ها بود (گرایر، ۱۳۷۶: ۴۱). در عصر تیموری به‌عنوان یکی از درخشان‌ترین دوره‌های تاریخی هنر و معماری، معماران توانسته‌اند در زمینه‌ها مختلف به‌ویژه هنر کتیبه‌نگاری با استفاده بی‌نظیر از انواع خطوط به چنان درجه‌ای از تکوین و تکامل برسند که الگویی برای کل مکاتب آینده باشند (مکی‌نژاد، ۱۳۸۸: ۲۳)؛ بنابراین در تزیینات این دوران، کتیبه‌ها جایگاه مهمی داشته و کتیبه‌ها ثلث کوفی بنایی، نقش غالب اکثر بناهای آن دوران بوده است (خزایی، ۱۳۸۱: ۴)، به‌طوری‌که استفاده از کتیبه‌ها رایج‌تر از بقیه گونه‌های تزیینی شده بود (اوکین، ۱۳۸۶: ۱۵۳).

دوران صفوی: اغلب مورخان، عصر صفوی را دوره شکوفایی و اقتدار ملی نامیده‌اند (فضیلت، ۱۳۹۱: ۱۳۲). شکل‌گیری حکومت صفویه در ایران در قالب یک دولت شیعه اثناعشری را باید یکی از مهم‌ترین فصول تاریخی در ایران و اسلام به‌شمار آورد (مزاوی، ۱۳۶۸: ۲۸). دولت صفوی، در چهارچوب اعتقادی تشیع، به هویت ملی در قالبی متفاوت از آنچه در امپراتوری اسلامی در جریان بود، شکل بخشید و متمرکزترین دولت ایرانی در دوره اسلامی را بعد از دولت قاهر ساسانی بنیان نهاد. امنیت و رونق به وجود آمده در این دوره و بستر مناسبی که شکوفایی حیات عقلی شیعی را فراهم ساخت، موجب باروری و رشد هنر اسلامی ایرانی در همه زمینه‌ها شد (نصر، ۱۳۷۵: ۴۵).

با گسترش تفکر شیعه در ایران، شخصیت‌های برجسته‌ای مانند میرداماد و ملاصدرا تربیت یافتند و زمینه برای ترکیب و تلفیق مکاتب مختلف اسلامی در زمینه‌های هنر و معماری ایجاد شد (نصر، ۱۳۸۹: ۲۱). این زمینه باعث پیدایش جریان فکری اصیلی به

نام مکتب اصفهان نیز شد. به دلیل توجه حکومت صفویان و شکل‌گیری مکتب اصفهان، معماری این دوران به اوج خود در تمامی ادوار گذشته رسید (اسماعیلی، ۱۳۹۵: ۱۳). حکومت و اقتدار شاهان صفوی، فرصتی را به وجود آورد تا معماری در قالب ایده‌های نوین شکل بگیرد. همچنین شاه عباس می‌خواست شهر خود را بر اساس تصویر بهشت بنا کند (استیرلن، ۱۳۷۷: ۴۱). معماری عصر صفوی، گرچه بدعتی را نشان نمی‌دهد، ولی عصر اعتلا و آخرین نمایش معماری اسلامی ایران است (اپهام پوپ، ۱۳۷۳: ۲۰۶). در عصر صفوی، امکان بروز اندیشه‌های معنایی شیعی در مکتب اصفهان فراهم شد و معماران این مکتب در ساخت بناهای مذهبی در پی خلق جهان آرمانی بودند تا بتوانند زیبایی‌های آن جهان را در این بناها تصویر کنند (استیرلن، ۱۳۷۷: ۷۷).

معماری عصر صفوی بیشتر از عمق و جان بنا در معماری، به تزئینات اصول زیبایی‌نگاری آن پرداختند (سیوری، ۱۳۷۲: ۱۵۲). از مهم‌ترین ویژگی‌های عمده تزئینات در دوره صفوی، می‌توان به تبعیت از قاعده‌های تقارن، انعکاس، تکرار و نظم هندسی اشاره کرد که حرکت با زمان و مکان را در وحدتی ادغام می‌کند که تا لایتناهی در فضا بسط می‌یابد (فیاضی و جباری، ۱۳۹۰: ۱۴۱). در معماری صفویه برخلاف دوره اول معماری اسلامی، معماران به جای نوآوری مستقیم ترجیح می‌دادند تا بخش‌های سازنده بنا را تذهیب و آراسته کنند (شایسته‌فر، ۱۳۸۰: ۵). از دیگر ویژگی‌های تزئین اسلامی که درباره معماری صفوی نیز صادق است، ضرورت تغییر شکل یک موتیف به شکل‌های کوچک‌تر، تکرار یا تقسیماتی از آن به انگیزه نشان دادن عمق و حرکت در یک دنیای دوبعدی است (اپهام پوپ، ۱۳۷۳: ۱۱۵). تزئینات در معماری دوره صفوی شامل کاربندی، یزدی‌بندی، گچ‌بری، کاشی‌کاری، ماریج تزئینی حجاری و مقرنس‌کاری است (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۱۳). دوران صفوی از درخشان‌ترین دوره‌های ترقی و تکامل خطوط مختلف ایرانی به‌ویژه ثلث، نستعلیق و نسخ بوده است (حقیقت، ۱۳۶۹، ج ۱: ۵۲۱). در این دوران ارتباط خوشنویسی و تزئینات معماری بسیار عمیق بوده است و از آنجا که در این دوران به کتیبه‌نگاری اهمیت بسیار زیادی داده می‌شده، نمود خوشنویسی در کتیبه‌ها بارز است (اسکارچیا، ۱۳۷۶: ۹).

۲-۲-۱. کتیبه‌نگاری به‌منزله‌ برترین تزیینات دوران تیموری و صفوی

کتیبه در لغت به معنای «سپاه و لشکر» یا «رمه اسبان» است. کتیبه به‌عنوان عنصر تزیینی در معماری عبارت است از خطوط درشت و جلی که از روی کاغذ و از دست کاتب به صفحات کاشی منتقل و بر سردرها، دیوارها و محراب‌ها و مکان‌های مقدس و بناهای دیگر قرار می‌گیرد (فضائل، ۱۳۸۴: ۱۳۰). با گسترش اسلام در ایران، هنر کتیبه‌نگاری بیشتر در تزیینات معماری و بناهای مذهبی استفاده می‌شده است و عموماً از آجر، کاشی، سنگ، چوب و گچ ساخته می‌شده‌اند (کیانی، ۱۳۸۹: ۱۰۵). شکل‌گیری کتیبه‌ها در بناهای اسلامی، به‌گونه‌ای است که در صورت خوانده‌نشدن نیز چشم را در جهت‌های نوشتاری خود به حرکت در آورده و شکوه و عظمت فضای معماری را در ذهن انسان متصور می‌سازد.

کتیبه‌ها از حیث مضمون به دو دسته احداثیه (دربردارنده نام بنا، تاریخ ساخت، نام واقف، معرفی حاکمان و شرح رویدادهای تاریخی) و مذهبی (دربردارنده آیات قرآن، احادیث، اسماء جلاله، توصیف نام‌های خداوند، روایات مطرح از سوی امامان و مضامین معنوی) تقسیم‌بندی می‌شود (صحراگرد، ۱۳۹۲: ۳۸-۴۱). در این میان کتیبه‌های قرآنی در زمره کتیبه‌های مذهبی جزو پرکاربردترین کتیبه‌هاست که متناسب با مکان نصب می‌شود (همان، ۱۳۹۴: ۲۸).

برخی صاحب‌نظران معتقدند، استفاده از خطوط در تزیین و ساخت معماری قدسی بیانی از وحدانیت ذات الهی و توصیفی از مشاهبت‌های کیهانی در عالم اسلام است (بورکهارت، ۱۳۸۶: ۷۳). کتیبه‌ها نقش حقیقی خود را در ابلاغ و دعوت وسیع به اسلام ایفا می‌کنند (استیرلن، ۱۳۷۷). کتیبه‌ها اندیشه‌ها، مبانی مذهبی و اعتقادی را به آیندگان انتقال می‌دهند و یکی از مهم‌ترین منابع تاریخی در شناخت فرهنگ و اقوام پیشین علاوه بر نسخ خطی، کتیبه‌ها هستند و همچون منابع تاریخی قابلیت شناسایی و ارجاع دارند (اتینگهاوزن و یارشاطر، ۱۳۷۹: ۲۰۶)؛ بنابراین اهمیت کتیبه‌ها در نمایش حقایق معنوی و مباحث عرفانی است. کتیبه‌ها با مضامین دینی خود به محیط انسان اعتدال

و فضایی الهی می‌بخشند (شوان و همکاران، ۱۳۹۰: ۲۲۳). همچنین به دلیل اهمیت کتیبه‌ها، عموماً هنرمندان مشهور هر عصر آن‌ها را کتابت می‌کردند (داننده، ۱۳۹۶: ۳۶). کتیبه‌ها در این دوران معمولاً از آجر، کاشی، سنگ، گچ و چوب ساخته شده‌اند. متن عبارات کتیبه‌ها، اسماء مبارک حق تعالی، آیات و سوره‌های قرآن، نام‌های مبارک حضرت رسول ﷺ و ائمه اطهار (علیهم‌السلام)، دعاها، مناجات، شعارهای مذهبی، نام سفارش‌دهنده اثر، نام حاکم یا سلطان وقت، نام سازنده اثر، نام کاتب و خطاط، تاریخ ساخت اثر، اشعار فارسی و عربی، گفته‌های بزرگان و حکما، فرامین پادشاهان و عهدنامه‌ها و پند و اندرز را شامل می‌شود (فراست، ۱۳۸۵: ۲۹). کتیبه‌ها علاوه بر تزیینات، انعکاس‌دهنده شرایط اجتماعی، مذهبی و فرهنگی زمان خود و نمایانگر خلاقیت‌های هنرمندان مسلمان و ظهور خلوص معنوی نیز هستند (شایسته‌فر، ۱۳۸۰: ۶۱). به نظر می‌رسد که آیات قرآنی، به عنوان بیشترین تزیینات بنا در سطوح خارجی و داخلی ساختمان‌ها کاربرد داشته است. کتیبه‌های قرآنی، اغلب در برگرفته جملاتی در اظهار ایمان و اعتقادات مسلمانان است (فراست، ۱۳۸۵: ۳۰).

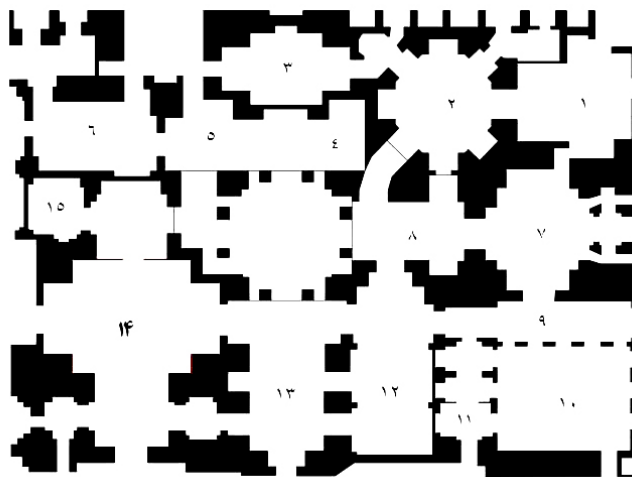
۲-۳. جایگاه رواق در معماری مرقد امام رضا (علیه‌السلام)

رواق از نظر لغوی به معنی پیشگاه خدا، پیش‌خانه؛ ایوانی که در مرتبه دوم ساخته شود و سایبان ذکر شده است (معین، ۱۳۸۹: ۱۶۸). رواق به فضاهای سرپوشیده ستون‌دار یا متشکل از چشمه طاق‌هایی گفته می‌شود که در طرفین صحن یا میان سرای مساجد یا اماکن مذهبی ساخته می‌شود. دهانه این گونه فضاها رو به صحن است و در ورودی مسجد را به شبستان یا گنبدخانه متصل می‌سازد (کیانی، ۱۳۷۷: ۱۹). رواق‌ها در اطراف صحن هستند که برای عبادت مردمان در نظر گرفته شده‌اند؛ مواد ساخت آن‌ها در بسیاری از موارد یکسان است؛ همه آن‌ها از سنگ مرمر پوشیده شده‌اند. ازاره آن‌ها تا ارتفاع ۱/۵ متر سنگ و به‌طور متداول از ازاره به بالا آئینه‌کاری شده‌اند (مشهدی‌محمد، ۱۳۸۳: ۱۳۰). تزیینات داخلی رواق‌ها از هنرهای وابسته به معماری بوده، لیکن دوره ساخت آن تا حدودی به نوع سبک و مضمون آرایه‌های تزیینی مرتبط است (عطاردی، ۱۳۷۱، ج ۱: ۲۷۱).

مرقد امام حسین (علیه‌السلام) چهار رواق دارد که در چهارسوی ضریح و روضه منوره ایشان قرار دارد. هر یک از این رواق‌ها حدود ۴۰ متر طول و حدود پنج متر عرض دارد و ارتفاع دیواره‌های آن نیز به ۱۲ متر می‌رسد. رواق شمالی، معروف به رواق پادشاهان است که شاه صفی آن را ساخته است و چون پادشاهان قاجار در آن دفن هستند، آن را رواق پادشاهان نامیده‌اند. رواق شرقی معروف به رواق فقیهان است. به دلیل دفن باقر وحید بهبهانی، از فقه‌های اصولی در این رواق، به نام رواق «آقاباقر» نیز معروف شد. رواق جنوبی معروف به رواق حبیب بن مظاهر است که به دلیل وجود مرقد حبیب بن مظاهر، یار با وفای امام حسین (علیه‌السلام) در کربلا، به این نام مشهور شده است. رواق غربی معروف به رواق ابراهیم مُجاب بوده است و به سبب دفن یکی از فرزندان امام کاظم (علیه‌السلام)، یعنی سید ابراهیم مُجاب، به این نام مشهور شد.

مرقد مطهر امام رضا (علیه‌السلام) رواق‌های متعددی دارد که دورتادور مرقد را دربرگرفته‌اند و مکانی معنوی برای حضور زائران است. رواق دارالحفاظ از قدیمی‌ترین رواق‌های حرم مطهر، مربوط به اواخر دوران تیموری و به دستور گوهرشاد بنا شده است. این رواق از قدیم محل تجمع حافظان قرآن و انجام مراسم خاص و تلاوت کلام‌الله و خطبه مخصوص حفاظ آستان قدس رضوی بوده و از این‌رو، به «دارالحفاظ» شهرت یافته است. رواق دارالسیاده از دیگر رواق‌های دوران تیموری است که بانی آن نیز گوهرشاد است. نام‌گذاری این رواق از آن جهت است که از قدیم محل تجمع و تدریس علما و سادات و منسوبان خاندان پیامبر اسلام (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) بوده است. دیگر رواق دوران تیموری، رواق دارالسلام است و به دستور گوهرشاد آغا بنا گشته است. پس از دوران تیموری، حکومت صفویان نیز رواق‌های متعددی را در اطراف ضریح امام بنا کرده‌اند. رواق گنبد حاتم‌خانی به دستور حاتم‌بیگ اردوبادی، از وزرای عصر صفویه بنا شده است. رواق الله‌وردی‌خان نیز در عصر صفوی بنا شده است. این رواق جزو زیباترین رواق‌های حرم مطهر است که پلان آن هشت ضلعی بوده و گنبد مرتفعی از جنس مس آن را پوشانده است. از دیگر رواق‌های دوران صفوی می‌توان به توحیدخانه اشاره کرد که در این رواق مفسر نامدار شیعه، ملا محسن فیض کاشانی، آیات توحیدی قرآن کریم را تدریس و تفسیر می‌کرده است. هم‌چنین رواق دارالقیض نیز در این

دوران بنا شده است. پس از رواق الله‌وردی خان، رواق دارالضیافه ساخته شده است. رواق دارالسعادة از بناهای عصر قاجار و بانی آن الله‌یار خان آصف‌الدوله است. پس از دوران قاجار، رواق دارالسرور، دارالشکر، دارالشرف، دارالعزه، دارالذکر، دارالزهد، دارالعباده، رواق شیخ‌بهایی، دارالولایه، دارالهدایه، دارالرحمه، دارالاخلاص بنا شده‌اند. در دهه‌ها اخیر نیز رواق حضرت معصومه (علیها‌السلام)، رواق دارالحکمه، دارالکرامه، دارالحجه، رواق امام خمینی (علیه‌السلام)، شیخ طوسی، شیخ حر عاملی، دارالمرحمه، کوثر، غدیر، حضرت فاطمه زهرا و رواق دارالنور ساخته شده‌اند.

۱. دارالضیافه
۲. الله وردی خان
۳. توحیدخانه
۴. دارالفیض
۵. دارالشکر
۶. دارالشرف
۷. دارالسعادة
۸. حاتم خانی
۹. دارالسرور
۱۰. دارالذکر
۱۱. دارالعزه
۱۲. دارالسلام
۱۳. دارالحفاظ
۱۴. دارالسیاده
۱۵. دارالاخلاص

تصویر ۱- رواق‌های اطراف مرقد مطهر امام رضا (علیه‌السلام) (منبع: نگارندگان)

۲-۳-۱. کتیبه‌های رواق‌های دوران تیموری و صفوی مرقد امام رضا (علیه‌السلام)

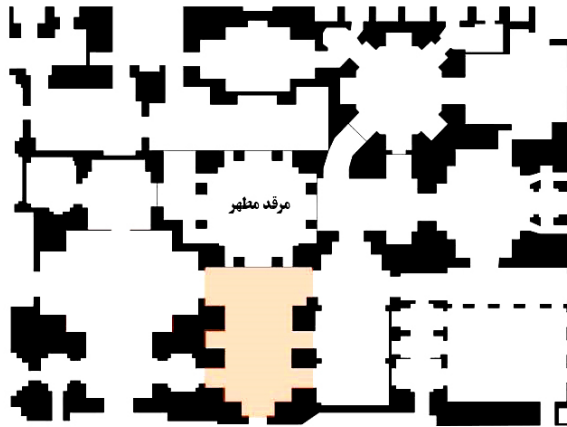
آموزه‌های اسلامی و مبانی اعتقادی مسلمین همواره در بناهای اسلامی، تأثیر بسیار زیادی داشته است. این موضوع در بناهای مذهبی تأثیر بیشتری داشته است، به‌طوری‌که علاوه بر معماری بنا در تزیینات و حتی در معنای آن نیز مؤثر بوده است. معماری مسلمان بنا همواره با اعتقادات راسخ خود، بناهایی را شکل داده است که با حضور در آن معنویت و خلوص فضا را نیز می‌توان درک کرد. در این بین، تزیینات به‌عنوان یکی از اجزای اصلی و جدایی‌ناپذیر معماری بناهای مذهبی، بهترین نمود آموزه‌های اسلامی است. مرقد

اهل بیت (علیهم‌السلام) منبعی ارزشمند و میراثی گران‌بها برای معاصران است که با کاوش در این زمینه می‌توان مبانی شکل‌گیری آن را که ریشه در آموزه‌های اسلامی داشته است، به منصه ظهور رساند.

مرقد مطهر امام رضا (علیه‌السلام)، گنجینه‌ای ارزشمند برای ایرانیان در طول تاریخ بوده که در ادوار مختلف ساخته، بازسازی و گسترش داده شده است. در همجواری مرقد منور، رواق‌های فراوانی وجود دارد که هر یک مأمنی برای زائران محسوب می‌شود. در میان رواق‌های دوران تیموری، دارالحفاظ و دارالسلام به‌عنوان کهن‌ترین رواق‌های مرقد مطهر امام رضا (علیه‌السلام) برای نمونه پژوهشی انتخاب شده است. همچنین در میان رواق‌های دوران صفوی، رواق دارالفیض یکی از زیباترین و باشکوه‌ترین رواق‌های مرقد انتخاب شده است. در ادامه، معماری رواق‌های نام‌برده و سپس تزیینات کتیبه‌های آن بررسی و آموزه‌های اسلامی مؤثر در شکل‌گیری کتیبه‌ها تحلیل شده است.

الف. رواق دارالحفاظ

دارالحفاظ اولین رواق از دوره تیموری است. بنای دارالحفاظ به دستور گوهرشاد آغا همسر میرزا شاهرخ پسر امیر تیمور گورکانی ساخته شده و تاریخ بنای آن اوایل قرن نهم هجری است (سعادت، ۱۳۵۵: ۲۵). این رواق از طرف شرق با حرم مطهر، از طرف شمال با دارالسیاده، از غرب با مسجد گوهرشاد و از طرف جنوب شرقی با رواق دارالسلام ارتباط دارد (عطاردی، ۱۳۷۱، ج ۱: ۱۶۵). رواق دارالحفاظ دو بخش در هم تنیده دارد؛ بخش نخست متشکل از هندسه چلیپایی است و بخش دوم متشکل از یک فضای گنبدخانه‌ای به همراه فضای ایوانی شکل مقابل آن است (عبداللهی و همکاران، ۱۳۹۹: ۱۶). رواق دارالحفاظ هفت صفه دارد که سه صفه آن به طرف دارالسلام، سه صفه دیگر به طرف دارالسیاده و یک صفه آن به طرف گوهرشاد است. این رواق از قدیم، محل تجمع حافظان قرآن و انجام مراسم خاص تلاوت کلام الله مجید بوده است (عطاردی، ۱۳۷۱، ج ۱: ۱۶۵). طول رواق ۱۸ متر و عرض آن ۸/۶۵ و ارتفاع آن تا زیر سقف ۱۲/۸ متر و با محاسبه فضاهای جانبی، مساحت آن به ۲۱۷ مترمربع می‌رسد (مشهدی محمد، ۱۳۸۳: ۱۶۰).

تصویر ۲- مکان رواق دارالحفاظ در مرقد امام رضا (علیه‌السلام) (منبع: نگارندگان)

کتیبه‌های قرآنی: این رواق بزرگ‌ترین رواق دوران تیموری است. رواق دارالحفاظ دارای کتیبه‌های قرآنی، حدیثی، دعایی، اسماء الحسنی و اشعار فارسی است و تمامی این کتیبه‌ها مضامین ارزشمندی دارد. در جدول ۱ کتیبه‌های قرآنی تحلیل شده است.

آیه/سوره	متن آیه	مضمون
آیه ۵۳ احزاب	يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَدْخُلُوا بُيُوتَ النَّبِيِّ إِلَّا أَنْ يُؤْذَنَ لَكُمْ إِلَى طَعَامٍ غَيْرٍ نَاظِرِينَ إِنَاهُ وَلَكِنْ إِذَا دُعِيتُمْ فَادْخُلُوا فَإِذَا طَعِمْتُمْ فَانْتَشِرُوا وَلَا مُسْتَأْنِسِينَ لِحَدِيثٍ إِنَّ ذَلِكُمْ كَانَ يُؤْذَى النَّبِيَّ فَيَسْتَحْيِي مِنْكُمْ وَاللَّهُ لَا يَسْتَحْيِي مِنَ الْحَقِّ وَإِذَا سَأَلْتُمُوهُنَّ مَتَاعًا فَاسْأَلُوهُنَّ مِنْ وَرَاءِ حِجَابٍ ذَلِكُمْ أَطْهَرُ لِقُلُوبِكُمْ وَقُلُوبِهِنَّ وَمَا كَانَ لَكُمْ أَنْ تُؤْذُوا رَسُولَ اللَّهِ وَلَا أَنْ تُنْكِحُوا زُجُوجَهُ مِنْ بَعْدِهِ أَبَدًا إِنَّ ذَلِكُمْ كَانَ عِنْدَ اللَّهِ عَظِيمًا	زیارت مرقد اهل بیت / اذن دخول برای وارد شدن به مرقد
آیه ۲۳ شوری	قُلْ لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَىٰ وَمَن يَقْتَرِفْ حَسَنَةً نَّزِدْ لَهُ فِيهَا حُسْنًا إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ شَكُورٌ	بدون اجر بودن رسالت پیامبران / مودت و محبت در حق خویشاوندان او / اجر برای دوستدار آل محمد
آیه ۵۹ نساء	قَالَ اللَّهُ تَعَالَىٰ وَ سَيَعْلَمُ الَّذِينَ ظَلَمُوا ائِ مَنَقَلْ يَنْقَلِبُونَ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولَى الْأَمْرِ مِنْكُمْ وَ يَطْعَمُونَ الطَّعَامَ عَلَىٰ حَبِّهِ مَسْكِينًا وَ يَتِيمًا وَ أَسِيرًا	اطلاعت کردن از خداوند و اولی امر / پیروی کردن از حکم خداوند / ایمان به خداوند و روز قیامت

آیه ۹۵، نساء	قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: فَضَّلَ اللَّهُ الْمَجَاهِدِينَ عَلَى الْقَاعِدِينَ أَجْرًا عَظِيمًا	اجر و پاداش عظیم برای ماجدت در راه خداوند
آیه ۸، آل عمران	رَبَّنَا لَا تُرْغِ قُلُوبَنَا بَعْدَ إِذْ هَدَيْتَنَا وَهَبْ لَنَا مِنْ لَدُنْكَ رَحْمَةً إِنَّكَ أَنْتَ الْوَهَّابُ	درخواست از خداوند برای هدایت به حق/ طلب اعطای رحمت از باری تعالی
آیه ۳، طلاق	وَيَرْزُقُهُ مِنْ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُ وَمَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ	کافی بودن توکل بر خداوند برای مسلمین برای روزی
آیات ۳۰ و ۳۱، نمل	إِنَّهُ مِنْ سُلَيْمَانَ وَإِنَّهُ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ أَلَّا تَعْلَمُوا عَلَىٰ وَاتُونِي مُسْلِمِينَ	برتری خداوند و تسلیم بودن در مقابل او
آیه ۵۶، مائده	وَمَنْ يَتَوَلَّ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَالَّذِينَ آمَنُوا فَإِنَّ حِزْبَ اللَّهِ هُمُ الْغَالِبُونَ	فاتح و غالب بودن لشکر خداوند/ فرمان بردن از خداوند و اولیای امر
آیه ۵۵، مائده	إِنَّمَا وَلِيُّكُمُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَالَّذِينَ آمَنُوا الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَهُمْ رَاكِعُونَ	خداوند و رسول تنها یاور و ولی/ اهمیت به پا داشتن نماز و زکات
آیه ۸۸، قصص	لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ لَهُ الْحُكْمُ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ	تأکید بر یکتایی خداوند/ رجوع انسان به خداوند
آیه ۷۳، زمر	وَسِيقَ الَّذِينَ اتَّقَوْا رَبَّهُمْ إِلَى الْجَنَّةِ زُمَرًا حَتَّىٰ إِذَا جَاءُوهَا وَفُتِحَتْ أَبْوَابُهَا وَقَالَ لَهُمْ خَزَنَتُهَا سَلَامٌ عَلَيْكُمْ طِبْتُمْ فَادْخُلُوهَا خَالِدِينَ	پاداش بهشت به متقیان
آیه ۳۶، نور	فِي بَيْوتٍ أَدْنَىٰ لِلَّهِ أَنْ تَرْفَعَ وَيُسَبِّحَ فِيهَا بِالْغَدُوِّ وَالْأَصَالِ صَدَقَ اللَّهُ الْعَلَى الْعَظِيمِ	ذکر و تسبیح و تنزیه ذات پاک خداوند در ساجد و منازل انبیا و اولیا
آیه ۱۱۸، مؤمن	وَقُلْ رَبِّ اغْفِرْ وَارْحَمْ وَأَنْتَ خَيْرُ الرَّاحِمِينَ	خداوند بخشنده‌ترین بخشنندگان عالم و جودی

جدول ۱ - کتیبه‌های قرآنی رواق دارالحفاظ (منبع: نگارندگان)

کتیبه‌های حدیثی: در بالای در ورودی قسمت شمالی رواق دارالحفاظ، کتیبه‌ای با مضمون مدح و منقبت ائمه اطهار (علیهم‌السلام)، این چنین نوشته شده است: «رحمه الله وبرکاته

علیکم اهل البيت». دیگر کتیبه حدیثی رواق، حدیث شریف «سلسله‌الذهب» منسوب به امام رضا (علیه‌السلام) با متن «اللّٰهُ جَلَّ جَلَالُهُ يَقُولُ: لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ حِصْنِي فَمَنْ دَخَلَ حِصْنِي أَمِنَ مِنْ عَذَابِي قَالَ فَلَمَّا مَرَّتِ الرَّاحِلَةُ نَادَانَا بِشُرُوطِهَا وَأَنَا مِنْ شُرُوطِهَا» نقش بسته که مضمون آن اشاره به «توحید، دژ محکم من است، هر کس آن را بگوید، داخل حصار من شده و از عذاب من در امان است» دارد.

یک کتیبه حدیث دعایی نیز بر بالای ازاره سنگی در ورودی دارالحفاظ با دارالسلام نقش بسته که متن ارزشمند آن این‌گونه نگاشته شده است: «یا مجیب الدعوات یا غافر الخطیئات یا عالم الغیب و الشهاده العزیز الحکیم». مضمون این کتیبه بیان‌کننده «ای اجابت‌کننده دعاها، ای نادیده‌گیرنده خطاها و ای عالم‌الغیب» است. این کتیبه که قسمتی از دعای جوشن کبیر است، به خط ثلث توسط «مرحوم حاج میرزا احمد زنجانی» از خطاطان معاصر نگاشته شده است.

کتیبه اسماء الحسنی: قسمت شمالی دارالحفاظ در حاشیه ورودی به حرم مطهر روی کاشی‌های چینی‌نمای سنجری با خط نسخ جلی نوشته شده: «بسم الله الرحمن الرحیم هذه الروضة المكرمه المطهر لمولانا الامام المعصومين الشهيد المظلوم الرضا على بن الكاظم موسى بن الصادق جعفر بن الباقر محمد بن زين العابدين على بن الشهيد بكر بلاء حسين اخ الحسن بن على بن ابي طالب و امام المتقين و وصی رسول رب العالمين محمد بن عبدالله ابن عبدالمطلب صوات الله عليه و على آله الطيبين الطاهرين و اصحابه المنتخبين و رحمه اله و برکاته.»

کتیبه اشعار فارسی: ۴۲ بیت از اشعار فارسی در مدح امام رضا (علیه‌السلام) در رواق دارالحفاظ نگاشته شده که این اشعار به خط نستعلیق است. مضامین کلی اشعار به این صورت است که شاعر بوی معطر مرقد امام رضا (علیه‌السلام) را جاودانه و منشأ آن را از کوثر بهشتی می‌داند. ذات و سرشت آن را از خورشید می‌داند که روشنایی بخش است. بوی معطر حرم امام رضا را مشک و عنبری می‌داند که نشانه‌ای از بهشت دارد و خورشید جز ذات امام رضا (علیه‌السلام) است و نسیمی را که از حرم مطهر می‌وزد، نشانه‌ای از بهشت روح‌پروری می‌داند.

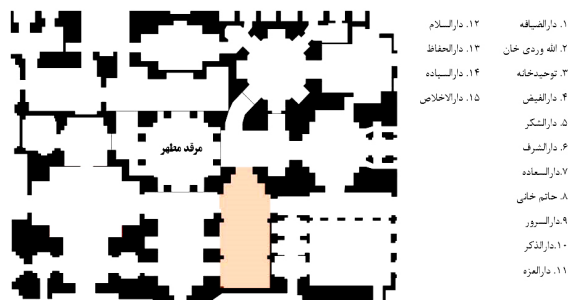
عالم از وجود امام رضا (علیه‌السلام) روشن است، این روشنایی از دیده حضرت زهرا (علیها‌السلام) و علی (علیه‌السلام) است و امام رضا (علیه‌السلام) مثل خورشیدی است که شرف تمام آدمیان خاک‌نشین است.

آیت ز کوثر و گلت از مشک و عنبر است	این روضه که دهر ز بویت معطر است
بوی تو چون نسیم جنان روح‌پرور است	در طینت تو چشمه خورشید مضمّر است
تا در تو نور دیده زهرا و حیدر است	خاکی و نه ملک به وجودت منور است
بهر شرف ز خاک نشینان این در است	خورشید گو یگانه رو هفت کشور است

کتیبه تاریخی: رواق دارالحفاظ آیینه‌کاری شده و مدفن بسیاری از افراد صاحب‌نام در تاریخ معاصر ایران است. از گروه کتیبه‌های تاریخی، کتیبه‌ای که اشاره به نام شخصی و احتمالاً معاصر یا هنرمند کاشی‌کار است، در رواق دارالحفاظ دیده می‌شود: «اصغف عبداللّه محمدبن ابی طاهر بن ابی طاهر بن الحسن بعد، عمله و صنعه فی تاریخ عزه جمادی الاولى سنه اثنی عشر و سمانه غفر الله له و لوالديه و لحمیع المؤمنین و المؤمنات به حمد و عترته الطاهرین»

ب. رواق دارالسلام

رواق دارالسلام در قسمت جنوبی حرم مطهر امام رضا (علیه‌السلام) قرار دارد. از غرب به رواق دارالحفاظ، از شرق به گنبد حاتم‌خانی و از جنوب به رواق دارالعزه ارتباط دارد. رواق دارالسلام از آثار گوهرشادآغا و هم‌زمان با دارالحفاظ ساخته شده است (عطاردی، ۱۳۷۱، ج ۱: ۱۷۲). طول رواق حدود ۲۰ متر، عرض آن ۱۰ متر و ارتفاع آن بالغ بر ۹/۵ متر است که در مجموع با محاسبه فضاهای جانبی آن، ۲۲۷ متر مربع مساحت دارد.

تصویر ۳- مکان رواق دارالسلام در مرقد امام رضا (علیه‌السلام) (منبع: نگارندگان)

کتیبه قرآنی: رواق دارالسلام دارای سه کتیبه قرآنی است. در این رواق یک محراب ساخته شده که دورتادور آن آیه ۳۵ سوره نور با مضمون خدا نور آسمان و زمین و او هدایت‌گر و داناست، نگاشته شده است. در قسمت شرقی متصل به گنبد حاتم‌خانی، سوره قدر با مضمون عظیم‌الشان بودن روز نزول قرآن در شب قدر و اهمیت قرآن با خط ثلث زیبا نوشته شده است.

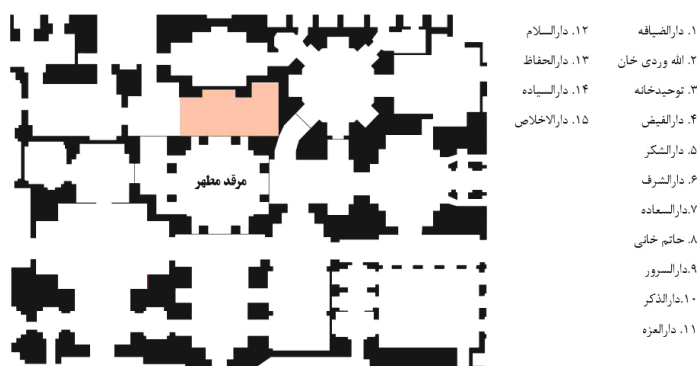
آیه / سوره	کتیبه قرآنی	مفهوم
آیه ۳۵، نور	اللَّهُ نُورُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ مَثَلُ نُورِهِ كَمِشْكَاةٍ فِيهَا مِصْبَاحٌ الْمِصْبَاحُ فِي زُجَاجَةٍ الزُّجَاجَةُ	خداوند وجودبخش آسمان‌ها و زمین / وجود خداوند مانند چراغی روشن برای عالم
آیه ۱ و ۲، اخلاص	قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ اللَّهُ صَمَدٌ	یگانگی خداوند / بی‌نیازی خداوند از عالم و نیازمندی عالم به خداوند
آیه ۱، قدر	إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ	نازل شدن قرآن عظیم‌الشان در شب قدر

جدول ۲- کتیبه‌های قرآنی رواق دارالسلام (منبع: نگارندگان)

کتیبه دعایی: در رواق دارالسلام بخشی از دعای جوشن کبیر در بالای ازاره متصل به گنبد حاتم‌خانی با این مضمون نوشته شده است: «یا من له ذکر لا ینسی، یا من له نور لا یطفی، یا من له نعم لا تعد، یا من له ملک لا یزول، یا من له ثناء لا تحصی، یا من له جلال لا یکیف، یا اول کل شیء و آخره، یا اله کل شیء و ملیکه، یا رب کل شیء و صانعه، یا باری کل شیء و خالق، یا قابض کل شیء و باسطه، یا مبدأ کل شیء معیده» با مضمون: «ای کسی که یادش از دل‌ها نمی‌رود؛ نورش خاموش نمی‌گردد، نعمت‌هایش قابل شمارش نیست و حکومتش پایان ندارد، ای کسی که بزرگی و جلالش قابل تعریف نیست، ای آغاز و پایان همه اشیا، ای معبود و صاحب هر چیزی، ای پرورنده همه اشیا و خالق آن‌ها، ای آفریننده همه چیز، ای گیرنده و دهنده همه اشیا، ای آغازکننده هر شیء و برگرداننده آن» در بالای ازاره در اطراف رواق، قصیده بسیار طولانی در ستایش امام رضا (علیه‌السلام) با خط نستعلیق روی سنگ حجاری شده است.

۳. رواق دارالفیض

دارالفیض از رواق‌های دوره صفویه است. این رواق در پشت سر مبارک امام رضا (علیه‌السلام) واقع شده و متصل به حرم است، به این صورت که صفه جنوبی آن (معروف به صفه شاه طهماسبی)، دارای گذرگاهی وسیع است و در طرفین آن، در گذرگاه کوچک نیز قرار دارد که رواق را به حرم مرتبط می‌کند. صفه شمالی دارالفیض که به قرینه صفه جنوبی است، رواق را به توحیدخانه مرتبط می‌کند. صفه شمالی دارالفیض که به قرینه صفه جنوبی است، رواق را به توحیدخانه ارتباط می‌دهد. صفه غربی رواق نیز حد فاصل بین دارالفیض و دارالشکر است. دارالفیض ۱۴/۳۰ متر طول، ۷/۲۰ متر عرض و ۹/۶۰ متر ارتفاع دارد (شایسته‌فر، ۱۳۹۲: ۱۲۰). این رواق از شمال به حرم مطهر و از شرق به گنبد الله‌وردی خان و از غرب به رواق دارالشکر ارتباط دارد. کف رواق از سنگ مرمر ابری پوشیده شده و ازاره آن به ارتفاع ۱/۶۷ متر از سنگ مرمر سفید است. دیوارهای اطراف رواق از بالا تا سقف مقرنس است. کاشی‌کاری معرق با نقوش اصیل و زیبا و ۹۸ شمسه کوچک و ظریف مزین به اسماء الله و طرحی به صورت یک محراب تعبیه شده بر دیوار شرق است (عطاردی، ۱۳۷۱، ج: ۱، ۱۹۹).

تصویر ۴- مکان رواق دارالفیض در مرقد امام رضا (علیه‌السلام) (منبع: نگارندگان)

کتیبه‌های قرآنی: رواق دارالفیض ۱۴ کتیبه قرآنی دارد. کتیبه‌های نزدیک گنبد که با سوره‌های مبارکی چون کوثر و حمد و تمامی اسامی اعظم خداوند متعال که در داخل

ستاره‌ها نوشته شده‌اند. سوره مبارکه ضحی، کوثر و حمد در نزدیک گنبد نگاشته شده‌اند. مضمون سوره ضحی نیز درباره اهمیت روز و شب که نشانه قدرتمندی خداوند است و سوره کوثر نشانگر اعطای مقام شفاعت به پیامبر ﷺ و سوره حمد یاری خواستن از خداوند و ستایش اوست. در حاشیه در ورودی به حرم مطهر، آیه هفتم سوره واقعه با مضمون نیکو بودن اصحاب یمین، در بالای طاق در کوچک به طرف حرم مطهر، آیه ۱۹۷ سوره بقره با مضمون برتری تقوا و خدا ترس بودن و در دیوار جنوبی این رواق آیه ۲۸۵ سوره بقره با مضمون ایمان داشتن به خدا و پیامبر، در بدنه دیوار وسط طرف راست، آیه ۴۵ سوره حجر با مضمون پاداش اهل تقوی و در طرف چپ، آیه ۳۳ سوره ق با مضمون خاشع بودن در مقابل خداوند، مزین شده است.

آیه / سوره	کتیبه قرآنی	مفهوم
آیه ۱ تا ۳، ضحی	وَالضُّحَى وَدَعَاكَ رَبُّكَ وَمَا قَلَى	اهمیت روز و شب / قطع موقت لطف را نشانه غفلت و قهر الهی ندانید.
آیه ۱ تا ۳، کوثر	إِنَّا أَعْطَيْنَاكَ الْكَوْثَرَ فَصَلِّ لِرَبِّكَ وَأَنْحَرْ إِنَّ شَأْنِكَ هُوَ الْأَبْتَرُ	اعطای مقام شفاعت به پیامبر / پرداختن به طاعت و مناسک حج برای خداوند / باقی ماندن نسل پیامبر تا قیامت به کثرت و برکت و عزت
آیه ۱، حمد	الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ	ستایش خداوند، پروردگار جهانیان
آیه ۸ و ۱۳، واقعه	فَأَصْحَابُ الْمَيْمَنَةِ مَا أَصْحَابُ الْمَيْمَنَةِ ثَلَاثَةٌ مِنَ الْأُولِينَ	عاقبت نیکو اصحاب یمین در بهشت ابدی
آیه، بقره	وَتَزَوَّدُوا فَإِنَّ خَيْرَ الزَّادِ التَّقْوَى وَاتَّقُوا يَا أُولِيَ الْأَلْبَابِ	آگاهی خداوند بر کار نیک / پیشی گرفتن در راه تقوا / پروا از خداوند
آیه ۴۵، حجر	إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي جَنَّاتٍ وَعُيُونٍ	وعده خداوند بر اهل تقوا در بهشت

در نهان از خدای رحمان خشیت داشتن و بازگشت با توبه به سوی خداوند	مَنْ خَشِيَ الرَّحْمَنَ بِالْغَيْبِ وَجَاءَ بِقَلْبٍ مُنِيبٍ	آیه ۳۳، ق
اهمیت خورشید و ماه و روز و شب	وَالشَّمْسُ وَضُحَاهَا وَالْقَمَرُ إِذَا تَلَاهَا	آیه ۱ تا ۲، شمس

جدول ۳- کتیبه‌های قرآنی رواق دارالفیض (منبع: نگارندگان)

کتیبه‌های ادبی: در رواق دارالفیض دوره صفویه در بالای آزاره سنگی به عرض ۳۳ سانتی‌متر کتیبه‌ای از اشعاری از قآانی به خط نستعلیق با متن زیر نگاشته شده است:

زمین ز یمن تو محسود و هفت کاخ مطبق	زهی به منزلت از عرش بده فرش تورو نطق
تویی که فیض تو با فرّ سرمد است ملفق	تویی که خاک تو با آب رحمت مخمر
چو شمع حیدر صفدر قواعد تو موثق	چو دین احمد مرسل مبانی تو مشید
ز خاک روب تو گردی است هفت کاخ مروق	ز آستان تو حصنی است نه سپهر معظم

مضمون اشعار بیان شده، منزلت امام رضا (علیه‌السلام) است. حتی زمین و هفت طبقه آسمان هم به یمن وجود امام رضا (علیه‌السلام) دارای فیض هستند، عظمت و بزرگی امام رضا (علیه‌السلام) در عقل و خیال هیچ‌کس نمی‌گنجد.

۲-۳-۲. تحلیل محتوای مضامین اسلامی در کتیبه‌های قرآنی رواق‌های دارالحفاظ، دارالسلام و دارالفیض مرقد امام رضا (علیه‌السلام)

همان‌گونه که بیان شد، آموزه‌های اسلامی در جان و دل بناهای مرقد اهل بیت (علیهم‌السلام) نقش بسته است. هر جایی از فضای معنوی این رواق‌ها گام می‌گذاریم، درس و آموزه‌ای برای راهنمایی انسان وجود دارد. رواق‌ها محفلی برای انس با خود و باری تعالی است و حضور در آن روح تازه‌ای بر مسلمین می‌بخشد. کتیبه‌های قرآنی به‌عنوان زیباترین نمود تجلی آموزه‌های اسلامی در معماری رواق‌ها، ابزاری برای درس گرفتن از اسلام است. در جدول ۴ مضامین اسلامی که در کتیبه‌های رواق‌های مورد بررسی نگاشته شده، ارائه و آموزه آن بیان شده است.

دوران تاریخی	نام رواق	کتیبه قرآنی	آموزه‌های اسلامی
دوران تیموری	رواق دارالحفاظ	آیه ۵۳، احزاب	اذن دخول
		آیه ۲۳، شوری	بدون اجر بودن رسالت پیامبران
		آیه ۵۹، نساء	اطلاعت کردن از اولی امر
		آیه ۹۵، نساء	اهمیت جهاد در راه خداوند
		آیه ۸، آل عمران	اهمیت تضرع به درگاه باری تعالی
		آیه ۳، طلاق	اشاره به رزاقی خداوند و توکل بر او
		آیات ۳۰ و ۳۱، نمل	برتری خداوند و تسلیم در مقابل او
		آیه ۵۵، مائده	اهمیت نماز و زکات
		آیه ۵۶، مائده	پیروزمند بودن خداوند
		آیه ۸۸، قصص	متذکر شدن شرک نورزیدن و برتری خداوند
		آیه ۷۳، زمر	اهمیت توکل بر خداوند
		آیه ۳۶، نور	اهمیت ذکر خداوند در مسجد و مقابر اهل بیت (علیهم‌السلام)
		آیه ۱۱۸، مؤمن	بخشندگی خداوند
	رواق دارالسلام	آیه ۳۵، سوره نور	علم و قدرت خداوند
		آیات ۱ و ۲، اخلاص	یگانگی خداوند
		آیه ۱، قدر	عظمت نزول قرآن

دوران صفوی	رواق دارالفیض	آیات ۱ تا ۳، ضحی	اعتماد به لطف الهی
		آیات ۱ تا ۳، کوثر	اهمیت مناسک حج
		آیه ۱، حمد	ستایش پروردگار
		آیات ۸ و ۱۳، واقعه	عاقبت نیکو صالحین
		آیه ۱۹۷، بقره	برتری و آگاهی خداوند
		آیه ۴۵، حجر	وعده بهشت متقین
		آیه ۳۳، ق	اهمیت توبه به درگاه خداوند
		آیات ۱ تا ۲، شمس	اهمیت روز و شب

جدول ۴- آموزه‌های اسلامی در کتیبه‌های رواق‌های مرقد امام رضا (علیه‌السلام) در دوران تیموری و صفوی (منبع: نگارندگان)

۳. نتیجه‌گیری

مرقد مطهر اهل بیت (علیهم‌السلام) همواره مکانی ارزشمند از لحاظ معماری و تزیینات بوده است. این موضوع به دلیل توجه ویژه مسلمین به مرقد اهل بیت (علیهم‌السلام) باعث شده است در ادوار مختلف بناهای ارزشمندی در آن ساخته شود که هر یک از آن‌ها به منبعی ارزشمند از منظر معماری و تزیینات تبدیل شده‌اند. معماران مسلمان به دلیل اعتقادات راسخ خود بناهایی معنوی برپا کرده‌اند که هر جزئی از آن، درسی از جانب خداوند و هر فضایی از آن، مکانی برای درک ذات خداوندی است. دوران تیموری و صفوی دوران با عظمت تاریخی ایران بوده است. در دوران تیموریان، با وجود گسترده‌ی مذهب سنی احترام زیادی برای ائمه اطهار (علیهم‌السلام) و شیعیان قائل بودند. در این دوران اقدامات زیادی در مرقد امام رضا (علیه‌السلام) صورت گرفت، اما تلاش این حکومت در مرزبوم ایران محدود شد و به خارج از مرزهای ایران نرسید. رواق‌های دارالحفاظ، دارالسیاده و دارالسلام از جمله رواق‌هایی است که در این دوران بنا شده‌اند. همچنین یکی از بناهای ارزشمند این دوران، مسجد گوهرشاد بنایی باشکوه در جوار مرقد امام رضا (علیه‌السلام) است. صفویان نیز به دلیل رسمیت بخشیدن مذهب تشیع، اقدامات شاهان این دوره برای گسترش، بازسازی و ساخت بناهای مذهبی گسترش

یافت و حتی در عراق نیز اقدامات ارزشمندی برای بناهای مرقد مطهر اهل بیت (علیهم‌السلام) صورت گرفت. در این دوران هنرمندان، مضامین اسلامی و آیات قرآنی را به زیباترین نحو ممکن، در تزیینات بناها طراحی میکردند و همین موضوع سبب گسترش و تقویت مذهب شیعی شد. در دوران صفوی رواق‌های متعددی همچون رواق‌های دارالفیض، حاتم‌خانی، توحیدخانه و گنبد اللهوردی خان ساخته شدند که جزو زیباترین بناهای معماری همجوار مرقد محسوب می‌شوند.

در معماری و تزیینات این رواق‌ها مفاهیم ارزشمندی مستتر است که ریشه در اعتقادات اسلامی داشته است. کتیبه‌ها یکی از تزیینات بارز این دوران است که تجلی آموزه‌های اسلامی است. کتیبه‌ها عناصر تزیینی هستند که حامل مفاهیم و پیام‌هایی هستند که ریشه در قرآن دارد و دارای مضامین قرآنی، تاریخی، احادیث، اسماء الحسنی و ادبی هستند. عموماً کتیبه‌های قرآنی تعداد بیشتری در معماری رواق‌ها داشته‌اند. کتیبه‌های قرآنی علاوه بر زیبایی بصری حامل معنا و مضامین اسلامی هستند. این مضامین دربردارنده حقایق معنوی و ارزش‌های معرفتی و راهنمای انسان هستند. در میان کتیبه‌ها آموزه‌های اسلامی همچون یگانگی، بخشندگی، علم و قدرت، آگاهی و برتری خداوند، نقش بسته است. همچنین تأکید بر توکل بر خدا، جهاد در راه خداوند، ستایش خداوند، ذکر خداوند، تضرع در درگاه خداوند را گوشزد می‌کند. علاوه بر این، به آموزه‌هایی دیگر همچون طعم‌بیتیمان، اهمیت مناسک حج و ... نیز اشاره دارد. بررسی و تحلیل کتیبه‌های معماری رواق‌های مرقد امام رضا (علیه‌السلام)، بیانگر تأثیر عمیق آموزه‌های اسلامی بر آن است. همچنین در تزیینات دیگر مرقد اهل بیت (علیهم‌السلام) مبانی اعتقادی و آموزه‌های اسلامی تأثیر فراوان داشته است.

منابع و مآخذ

- قرآن کریم.
- آقاسید، عبدالله. (۱۳۷۹). *لولو صدف فی تاریخ النجف*. بی‌جا: مهربان.
- آل طعمه، سلمان. (۱۳۸۹). «توصیف عمومی حرم امام حسین (علیه‌السلام)». *ادیان، مذاهب و عرفان*. شماره ۳ و ۴. صص: ۱۶۱-۱۵۰.
- آل یاسین، شیخ محمد حسن. (۱۳۷۱). *تاریخ حرم کاظمین*. ترجمه غلامرضا اکبری. قم: نشر کنگره جهانی حضرت رضا (علیه‌السلام).
- ایهام پوپ، آرتور. (۱۳۷۳). *معماری ایران*. ترجمه غلامحسین صدری افشار. چاپ سوم. تهران: فرهنگان.
- اتینگهاوزن، ریچارد و یار شاطر، احسان. (۱۳۷۹). *اوج‌های درخشان هنر ایران*. ترجمه هرمز عبداللهی و رویین پاکباز. تهران: آگاه.
- استیرلن، هانری. (۱۳۷۷). *اصفهان تصویر بهشت*. ترجمه جمشید ارجمند. تهران: نشر فروزان روز.
- اسکندربیک، ترکمان. (۱۳۷۱). *ذیل تاریخ عالم‌آرای عباسی*. تصحیح سهیلی خوانساری. تهران: اسلامیه.
- اسکارچیا، جیان روبرتو. (۱۳۷۶). *تاریخ هنر ایران هنر صفوی، زند، قاجار*. ترجمه یعقوب آژند. تهران: انتشارات مولی.
- اسکندر بیک، منشی. (۱۳۷۷). *عالم‌آرای عباسی*. جلد ۲. تهران: نشر آشنا.
- اسکیرس، گالینا آتولیونا پوگجنکووا؛ ژان دوپروین، سوات سوچک؛ رابینسن، آنتونی ولش. (۱۳۸۶). *هنر و ادب ایران*. ترجمه یعقوب آژند. تهران: انتشارات مولی.
- اسماعیلی، مراد. (۱۳۹۵). «بررسی چگونگی و چرایی نگاه متفاوت شاعران سبک اصفهانی به عناصر اسطوره‌ای». *فصلنامه ادبیات عرفانی و اسطوره‌شناختی*. شماره ۴۵. صص: ۱۱-۳۳.
- اشراقی، احسان؛ علوی، نصرت‌خاتون. (۱۳۹۳). «وحدت مذهبی ایرانیان در دوره صفوی». *فصلنامه شیعه‌شناسی*. شماره ۴۷. صص: ۲۵۹-۲۸۲.
- افشار آرا، محمدرضا. (۱۳۸۲). *خراسان و حکمرانان*. تهران: انتشارات محقق.
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان. (۱۳۶۲). *مطلع‌الشمس تاریخ ارض اقدس مشهد مقدس*. تهران: فرهنگ سرا.
- امینی هروی، امیر صدرالدین ابراهیم. (۱۳۸۳). *فتوحات شاهی*. تصحیح محمدرضا نصیری. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- انصاری، مجتبی؛ اخوت، هانیه‌السادات؛ ملایی، معصومه. (۱۳۸۷). «بررسی تأثیر عقاید مذهب شیعه بر ارتباطات فضایی مساجد شیعی». *فصلنامه شیعه‌شناسی*. شماره ۲۳. صص: ۱۴۵-۱۷۴.
- اوکین، برنارد. (۱۳۸۶). *معماری تیموری در خراسان*. ترجمه علی آخشیتی. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- بورکهارت، تیتوس. (۱۳۸۶). *مبانی هنر اسلامی*. ترجمه و تدوین: امیر نصری. تهران: انتشارات حقیقت.
- بهرام نژاد، محسن. (۱۳۹۷). *تاریخ فرهنگ و تمدن ایران در دوره صفویه*. تهران: انتشارات سمت.

- پسندیده، محمود؛ واعظ‌زاده خراسانی، محمد. (۱۳۸۵). *حوزه علمیه خراسان، مدارس علمیه مشهد*. جلد ۱. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- پل‌مانزو، ژان. (۱۳۸۰). *هنر در آسیای مرکزی*. ترجمه محمد هاشمی گلپایگانی. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- تاکستن، حیدر؛ دران، راکسپورو؛ کوماروف، گرونکه؛ گولومبک، بناتریس منز. (۱۳۸۴). *تیموریان*. ترجمه یعقوب آژند. تهران: انتشارات مولی.
- حسینی، سیدهاشم. (۱۳۸۸). «مقایسه ویژگی‌های هنر کتیبه‌نگاری عصر صفوی در دو مجموعه شاخص شیعی ایران (حرم مطهر امام رضا (علیه‌السلام) و بقعه شیخ صفی الدین اردبیلی)». *مطالعات هنر اسلامی*. دوره ۶. شماره ۱۱. صص: ۱۰۵-۱۳۲.
- حقیقت، عبدالفریع. (۱۳۶۹). *تاریخ هنرهای ملی و هنرمندان ایرانی*. تهران: انتشارات آراین.
- خانیکوف، نیکولای ولادیمیروویچ. (۱۳۷۵). *سفرنامه خانیکوف گزارش سفر به بخش جنوبی آسیای مرکزی*. ترجمه ابوالقاسم بیگناه و اقدس یغمایی. مشهد: مؤسسه چاپ و انتشارات آستان قدس.
- خزایی، محمد. (۱۳۸۱). *هزار نقش*. تهران: انتشارات مطالعات هنر اسلامی.
- خواندمیر، غیاث‌الدین بن همام‌الدین. (۱۳۳۳). *حبیب السیر فی اخبار افراد بشر*. جلد ۴. تهران: نشر کتاب-فروشی خیام.
- داننده، سمیرا سادات. (۱۳۹۶). «مقایسه ترکیب‌بندی در دو کتیبه ثلث طوماری از محمدرضا امامی اصفهانی و محمدحسین شهید مشهدی در صحن عتیق حرم امام رضا (علیه‌السلام)». *نگره*. شماره ۴۴. صص: ۲۰-۳۹.
- *دایرةالمعارف تشیع*. (۱۳۶۹). زیر نظر احمد صدر حاج سیدجوادی. ج ۱. تهران: بنیاد خیریه و فرهنگی شط.
- زنده‌دل، حسن. (۱۳۷۷). *مجموعه راهنمای ایرانگردی استان خراسان*. تهران: نشر ایران‌گردان.
- سمرقندی، کمال‌الدین عبدالرزاق. (۱۳۵۳). *مطلع سعدین و مجمع بحرین*. به اهتمام عبدالحسین نوایی. چاپ اول، تهران: طهوری.
- سعاد ماهر. (بی‌تا). *مشهد الامام معلى فی النجف و ما به الهدایا و التحف*. قاهره: نشر دارالمعارف بمصر، بی‌تا.
- سیدی، مهدی. (۱۳۸۲). *سیمای تاریخی فرهنگی شهر مشهد*. مشهد: سازمان فرهنگی شهرداری مشهد.
- سیوری، راجر. (۱۳۷۲). *ایران عصر صفوی*. ترجمه کامبیز عزیزی. تهران: مرکز.
- سیوری و همکاران. (۱۳۸۰). *صفویان*. ترجمه یعقوب آژند. چاپ اول. تهران: انتشارات مولی.
- شامی، نظام‌الدین. (۱۹۵۶). *ظفرنامه*. تصحیح فلکس نادر. پراگ (چک و اسلواکی): انتشارات مؤسسه شرقیه.
- شایسته‌فر، مهناز. (۱۳۷۹). «رابطه مذهب و نگارگری دوره تیموریان و اوایل صفویان». *مدرس علوم انسانی*. دوره ۴. شماره ۲. صص: ۲۵-۴۰.
- —. (۱۳۸۰). «جایگاه قرآن، حدیث و ادعیه در کتیبه‌های اسلامی». *فصلنامه مدرس*. دوره ۵. شماره پیاپی ۲۳. صص: ۵۷-۹۴.
- —. (۱۳۸۹). «بررسی تزیینات و کتیبه‌های قرآنی دو مجموعه گوهرشاد هرات و مشهد». *مطالعات هنر اسلامی*. دوره ۶. شماره ۱۲. صص: ۷۳-۹۸.

- _____ (۱۳۹۲). «بررسی محتوایی کتیبه‌های رواق‌های ساخته‌شده در حرم رضوی در عصر تیموری و صفوی». فرهنگ رضوی. شماره ۳. صص: ۱۱۵-۱۴۶.
- _____ شراتو، امیر تو؛ گروبه، ارنست. (۱۳۹۱). هنر ایلخانی و تیموری. ترجمه یعقوب آژند. چاپ سوم. تهران: انتشارات مولی.
- _____ شوان، فریتھیوف و همکاران. (۱۳۹۰). هنر و معنویت. گردآوری و ترجمه انشاء الله رحمتی. تهران: فرهنگستان هنر.
- _____ شیخی، علیرضا. (۱۳۹۸). «مطالعه تطبیقی مضامین کتیبه‌ها در آثار چوبی وابسته به معماری در حرم مطهر امام رضا (علیه‌السلام)». مرمت و معماری ایران. شماره ۲۰. صص: ۹۱-۱۱۳.
- _____ صنیع‌الدوله، محمدحسن خان. (۱۳۶۲). مطلع الشمس. تهران: نشر پیشگام.
- _____ طباطبایی، محمدحسین. (۱۳۹۰). شیعه. به کوشش خسرو میرشاهی. تهران: بوستان کتاب.
- _____ ظریفیان، الهام. (۱۳۸۷). راهنمای جامع اماکن متبرکه حرم مطهر حضرت رضا (علیه‌السلام). مشهد: موسسه فرهنگی قدس.
- _____ صحراگرد، مهدی. (۱۳۹۲). شاهکارهای هنری در آستان قدس رضوی؛ کتیبه‌های مسجد گوهرشاد. مشهد: نشر آستان قدس رضوی.
- _____ (۱۳۹۴). «محمدحسن رضوان و احیای سنت کتیبه‌نگاری در کتیبه‌های قرآنی حرم امام رضا (علیه‌السلام)». آستان هنر. شماره ۱۴ و ۱۵. صص: ۲۶-۳۱.
- _____ صنیع‌الدوله، محمدحسن خان. (۱۳۶۲). مطلع الشمس. تهران: نشر پیشگام.
- _____ عالم‌زاده، بزرگ. (۱۳۹۰). دانشنامه رضوی. تهران: شاهد.
- _____ عبداللهی، علی؛ جلالیان قانع، نوید؛ مودی، آرمین؛ آئینی، سجاد. (۱۳۹۹). «بررسی شکلی-تاریخی هسته اولیه کالبد معماری حرم مطهر رضوی با تکیه بر اسناد روایی و در تطابق با طرح‌مایه‌های معماری کاخ‌های ساسانی و صدر اسلام». باغ نظر. دوره ۹۳. شماره ۱۷. صص: ۵-۲۲.
- _____ عطاردی، عزیزالله. (۱۳۷۱). تاریخ آستان قدس رضوی. جلد ۲. تهران: عطارد.
- _____ علی عبدی بیگ شیرازی، خواجه زین‌العابدین. (۱۳۶۹). تکمله الاخبار. تصحیح عبدالحسین نوایی. تهران: نشر نی.
- _____ عمادزاده، حسین. (۱۳۸۴). تاریخ جغرافیایی کربلای معلی. تهران: نشر مجله خرد.
- _____ فراست، مریم. (۱۳۸۵). «همخوانی کتیبه و نقوش هندی در بناهای اصفهان عصر صفوی». مطالعات هنر اسلامی. شماره ۵. صص: ۲۵-۴۴.
- _____ فضائلی، حبیب‌الله. (۱۳۸۴). تعلیم خط. تهران: سروش.
- _____ فضیلت، محمود. (۱۳۹۱). «سبک اصفهانی در ترازوی نقد تاریخی». پژوهشنامه نقد ادبی. شماره ۱. صص: ۱۲۷-۱۴۱.
- _____ فغفوری، رباب؛ بلخاری قهی، حسن. (۱۳۹۴). «بررسی تطبیقی مضمون کتیبه‌های مسجد گوهرشاد و مبانی اعتقادی شیعه در دوره تیموری و صفوی». فصلنامه نگره. شماره ۳۵. صص: ۵-۱۷.
- _____ فیاضی، محمدانور؛ جباری، محمدرضا. (۱۳۹۰). «نمادهای اجتماعی شیعه در عصر حضور: نمادهای زبانی». تاریخ در آینه پژوهش. دوره ۸. شماره ۲۹. صص: ۱۳۷-۱۶۴.

- قصابیان، محمدرضا. (۱۳۸۴). *راهنمای جامع اماکن متبرکه حرم امام حضرت رضا (علیه‌السلام)*. مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی.
- کاظمی دلیگانی، مریم. (۱۳۸۶). «اقدامات عمرانی شاهان صفوی در عتبات عالیات». *تاریخ اسلام*. شماره ۲۶. صص: ۶۷-۸۰.
- کاویانیان، احتشام. (۱۳۵۵). *شمس‌الشموس*. مشهد: آستان قدس رضوی.
- کلیددار، محمدحسن مصطفی. (۱۳۶۷). *مدینه‌الحسین او مختصر تاریخ کربلا*. بغداد: نشر النجاف.
- کلیددار، عبدالجواد. (۱۳۷۷). *تاریخ کربلا و حائر حسین (علیه‌السلام)*. ترجمه محمد صدر هاشمی. اصفهان: نشر کتاب فروشی ثقفی.
- گرابر، الگ. (۱۳۷۶). *هنر ایران*. ترجمه یعقوب آژند کیهان فرهنگی. شماره ۱۳۷. صص ۵۱-۴۶.
- لانگریک، استیون همزلی. (۱۳۷۸). *تاریخ سیاسی و اجتماعی و اقتصادی عراق ۱۹۰۰-۱۵۰۰*. ترجمه اسدالله توکلی و محمدرضا مصباحی. مشهد: نشر آستان قدس رضوی.
- مزای، میشل. (۱۳۶۸). *پیدایش دولت صفوی*. ترجمه یعقوب آژند. تهران: نشر گستره.
- مستوفی، حمدالله بن ابی‌بکر. (۱۳۸۱). *نزهة القلوب*. حواشی و تعلیق: محمد دبیرسیاقی. قزوین: حدیث امروز.
- مشکوتی، نصرالله. (۱۳۴۳). *فهرست بناهای تاریخی اماکن باستانی ایران*. تهران: انتشارات سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران.
- مشهدی محمد، عباس. (۱۳۸۳). *مشهدالرضا*. تهران: مؤلف
- مقری، علی اصغر. (۱۳۵۹). *بناهای تاریخی استان خراسان*. مشهد: داره کل فرهنگ خراسان.
- مکی‌نژاد، مهدی. (۱۳۸۷). *تاریخ هنر ایران در دوره اسلامی تزئینات معماری*. تهران: سمت.
- ———. (۱۳۸۸). *تزئینات معماری*. چاپ دوم. تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی.
- مؤتمن، علی. (۱۳۵۵). *تاریخ آستان قدس*. مشهد: بی‌نا.
- نصر، سید حسین. (۱۳۸۹). *هنر و معنویت اسلامی*. تهران: حکمت.
- ———. (۱۳۷۵). *تاریخ فلسفه اسلامی*. جمعی از مترجمان. چاپ اول. تهران: حکمت.
- نعمتی، بهزاد. (۱۳۹۱). «طلاکاری گنبد حرم امام رضا (علیه‌السلام)». *آستان هنر*. شماره ۲-۳. صص: ۴-۱۵.
- نوایی، عبدالحسین. (۱۳۴۷). *شاه‌اسماعیل صفوی (اسناد و مکاتبات تاریخی همراه با یادداشت‌های تفضیلی)*. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- ویلبر، دونالد؛ گلمبرک، لیرزا. (۱۳۷۴). *معماری تیموری در ایران و توران*. ترجمه کرامت‌الله افسر و محمدیوسف کیانی. تهران: انتشارات سازمان میراث فرهنگی کشور.
- هیلن‌برند، رابرت. (۱۳۸۶). *هنر و معماری اسلامی*. ترجمه اردشیر اشراقی. تهران: فرهنگستان هنر جمهوری اسلامی ایران، روزنه.